Bo Eriksson

Djuren i Gamla Uppsala

Ett kunskapsunderlag om djurens historia
och betydelse för människan.

FoU-anslag
RIKSANTIKVARIEÄMBETET

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Tel 08-5191 80 00
www.raa.se
registrator@raa.se
Riksantikvarieämbetet 2019
FoU-rapport
Titel: Djuren i Gamla Uppsala – Ett kunskapsunderlag om djurens historia och betydelseför människan
Författare: Bo Eriksson
Layout och omslag: Amanda Norgren
Projektet och rapporten är finansierade av Riksantikvarieämbetets anslag för forskning och utveckling (FoU). För forskningsresultat och eventuella ståndpunkter svarar författaren.
Omslag:

Foto: Kate Gabor

Bo Eriksson är docent i historia vid Stockholms universitet och redaktör för Historisk tidskrift. Han har skrivit flera uppmärksammade böcker däribland Den svenska adelns historia (2011), Monster – en världshistoria om det skrämmande (2016) och Sturarna: Makten, morden, missdåden (2017). I Bestiarium: en medeltida djurbok (2009 & 2017) visar han hur medeltidens människor såg på djur. Eriksson var också gästredaktör på Historisk Tidskrift, tema Djur (2012).

Djuren i Gamla Uppsala – Ett kunskapsunderlag om djurens historia och betydelse för människan

Människan har alltid fascinerats av djuren. För nästan 30 000 år sedan avsatte den paleolitiska människan unika spår till exempel djupt inne i grottornas mörker i södra Frankrike och Spanien. I skenet av facklor gav bergväggarnas naturliga former och utbuktningar liv åt bisonoxar, hästar, visenter och hjortar med flera djurarter. Ibland flankeras djurbilderna av avtryck av människohänder och abstrakta mönster. Framställningarnas mening är svårfångad – allt från jaktmagi, fruktbarhets- och manlighetsriter till fria konstnärliga avbildningar har lyfts fram – men att flertalet bilder faktiskt föreställer djur som går att identifiera som olika arter, därom är forskarna överens.

Oavsett om vi väljer att lyfta fram bisonoxen, hästen, visenten, hjorten eller för den delen hunden, katten eller inälvsmasken, har djuren varit våra trogna följeslagare genom historien. Men förhållandet mellan människa och djur har inte varit alldeles enkelt. Människan har använt sig av djur i bestämda syften: i krig, jordbruk, bergsbruk och andra näringar. De har jagats, ätits och domesticerats. Djuren har tillskrivits värden – gudomliga, symboliska, mänskliga, ekonomiska och så vidare – som skvallrar om våra försök att förstå oss själva som kulturell och biologisk livsform. Djurens historia säger därför mycket om samhällets förändring och kontinuitet – och om själva.

Mot den bakgrunden har denna handledning författats, vilken syftar till att sammanställa ett kunskapsunderlag om djurens historia och betydelse för människan från forntid till och med medeltid med utgångspunkt i forskning om djurens historia samt material och nya rön från utgrävningarna i Gamla Uppsala. Gamla Uppsala museum vill i sin utställningsverksamhet och pedagogiska förmedling lyfta djurens betydelse som till exempel bruksdjur, slaktdjur och husdjur samt som symboliska och allegoriska varelser. Platsundersökningarna och utgrävningarna i Gamla Uppsala, vilka skedde i samband med utbyggnaden av Ostkustbanan 2012–2014 har gett ett intressant och rikligt material om hur djuren nyttjades både på boplatsen och på gravfältet. Denna arkeologiska undersökning berörde de östra delarna av Gamla Uppsala och ägde huvudsakligen rum väster och öster om Vattholmavägen. Byn låg vid vägens västra sida, medan gravfältet på Storby backe låg öster om vägen. De förhållanden som beskrivs rör alltså till stor del den östra delen av Gamla Uppsala. Resultatet skulle alltså kunna vara annorlunda om utgrävningen skett någon annanstans i byn.

Många nya och spännande resultat har kommit fram ur dessa arkeologiska utgrävningar. Ett sådant berör hur rik och spridd olika artförekomster var i Gamla Uppsala: av totalt 124 begravningar innehöll 80 procent djurben. Majoriteten av gravarna dateras till vendel- och vikingatid (ca 550–1 000), endast ett fåtal gravar går tillbaka till folkvandringstid (ca 400–550). Gårdslämningarna däremot spänner över en längre tid, och också där fann man mycket spår av djur. Från och med mitten av 500-talet fanns en tät bebyggelse i Gamla Uppsala, och de forntida gårdarna fanns kvar på sina ursprungliga lägen in i historisk tid. Handledningen beskriver främst perioden från yngre järnålder (500–1050), vilken innefattar vendel- och vikingatid, fram till och med medeltiden (1050–1500).

Det benmaterial som dominerar i såväl gravmaterialet som från gårdarna härrör från svin, nötkreatur, får/get, häst och hund. Arkeologerna återfann också spår efter bland annat hönsfågel, fisk, viltfågel, katt, gåsfågel, jaktfågel och vilt som skogshare, vildsvin, skogsmård, björn och ekorre. En del djur har tjänat som föda medan andra använts som bruksdjur och sällskapsdjur. Häst, hund och jaktfåglar gav en person status samtidigt som de har varit kära ägodelar och vänner i livet som fått följa med ägaren ända in i döden. Katt återfanns inte i lika stor utsträckning som hund men de som existerade i Gamla Uppsala höll mössen borta samtidigt som den var ett sällskapsdjur. Kattskinn kan dessutom ha använts som foder och värmt frusna händer och huvuden. Nötkreatur, svin, får och fågel tjänande huvudsakligen som föda och dragdjur. Ko var även betydelsefull för mjölkproduktion och kalvning. Fisk och fågel samt vilt mättade hungriga magar.

1. Kaurisnäcka från Indiska oceanen och elfenben från Afrika funna i Kylver på Gotland.
Foto: John Ljungkvist, SHM

Djuren fanns således överallt i Gamla Uppsala och fyllde många olika funktioner. En del djur har haft symboliska roller i rituella sammanhang som kan förklara varför de dyker upp i gravar. Hundar kan ha tjänat som väktare som skulle skydda graven från plundrare. Höns och tuppar kan ha uppfattats som väckare av den döde i det andra livet. Hästen sågs som en hjälpare och följeslagare i färden till dödsriket.

Ett annat mycket spännande resultat av utgrävningarna är att de visar på hästens stora betydelse i Gamla Uppsala. Hästen tjänade som rid- och dragdjur och var också av stor ekonomisk och symbolisk betydelse för människorna i Gamla Uppsala. De konsumerade häst i stora mängder. ”Gamla Uppsalas roll som religiöst center och plats för återkommande större blot kan ha bidragit till den ovanligt höga konsumtionen av hästkött”, påpekar Ola Magnell, Sofia Prata och Emma Sjöling i delen om djuren i den

arkeologiska rapporten som summerar forskningsresultat och presenterar tolkningar. I Gamla Uppsala hölls ting och marknad där hästar troligen såldes i stort antal, och sannolikt har de fötts upp i ett kungligt stuteri.

Men varför är det viktigt att forska om djur i historien och uppmärksamma dem i till exempel utställningar på museer och ta upp dem i skolundervisningen? Att rikta fokus på djuren i historien är betydelsefullt av flera anledningar. Den första och kanske främsta orsaken är att de alltid funnits där, vid människans sida eller på avstånd. Allt sedan människan började betrakta sig själv som en historisk varelse, har också djuren varit närvarande i denna undran över tillvaron och oss själva – i en eller annan form. Genom att uppmärksamma djuren förr placerar vi också oss själva i ett historiskt perspektiv.

2. Människan har alltid jagat djuren. Här en jaktscen på runstenen i Balingsta.
Foto:https://sv.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6kstastenen#/media/File:U_855,_B%C3%B6kstastenen.jpg

En andra orsak är deras betydelse som bruksdjur, slaktdjur och husdjur. Vad skulle vi ha gjort utan djuren? Med vårt moderna sätt att leva, med stora städer och urban kultur, har människan fjärmat sig från naturen samtidigt som människans påverkan på densamma är stor. Hur göra med människans påverkan på exempelvis klimatet där den globala uppvärmningen hotar inte bara några få arter kopplade till vissa platser utan livet på jorden som vi känner det?

En handledning till djurens historia kan inte ändra historien, inte heller påverka klimatet eller ens nämnvärt styra framtiden i en annan riktning. Men förhoppningsvis kan denna guide till djurens historia väcka inspirationen till att prata mer om djur i offentligheten, på museer och ute i skolorna. För en mer utförlig beskrivning av det arkeologiska fältarbetet, de undersökta gravarna och gårdslämningarna, resultaten och tolkningarna, hänvisas till de arkeologiska rapporterna, se referenslistan i slutet av handledningen.

Men kan – bör? – en historiker och andra humanister forska om djur, är inte det snarare en uppgift för biologer och zoologer? Både ja och nej. Det beror på vad som ska studeras. Biologer och zoologer studerar nu levande arter, med eller utan kopplingar till människan; historiker, arkeologer och osteologer uppmärksammar djur förr som levde i samspel med människan. Djuren har i forskningen länge varit osynliga aktörer vid sidan av människan, i bästa fall statister i det stora historiska dramat, i sämsta fall negligerade och raderade ur historien. Få hästar har fått sina namn inskrivna i historien; den äran har i stället tillfallit ryttarna. När den numera etablerade franske kulturhistorikern Michel Pastoureau, som 20-åring i slutet av 1960-talet, föreslog sin handledare att han skulle skriva en avhandling om djur som aktörer i de medeltida bestiarierna (djurböcker), fick han avslag med motiveringen att djur inte räknades till historievetenskapens område. Djuren räknades till ”den lilla historien”, i vilken de förekom som anekdoter och bagateller. Djur ansågs leva i marginalen av ”den stora historien”.

I dag, tack och lov, har situationen ändrats. Religionshistoriker, antropologer, etnologer, lingvister, zoologer, historiker, osteologer och arkeologer med flera sysslar numera även med forskning med inriktning mot våra följeslagare i historien. Precis som med all annan forskning finns det olika inriktningar inom forskningen om djur i historien.
I ett av forskningsfälten står djuren i centrum: de är sina egna historiska subjekt. Inom detta fält ser man till djurens funktioner i naturen och hur de historiska förhållandena har genomgått förändringar. En pionjär på området var den franske medeltidshistorikern Robert Delort, som år 1984 gav ut den uppmärksammade boken Les animaux ont une histoire. Det nya ämnet kallade han för zoohistoire. Det handlar om en till historievetenskapen anpassad historisk zoologi i syfte att förstå djuren bättre, att betrakta världen ur deras perspektiv.

Två forskare som vidareutvecklat den historiska zoologin är renässanshistorikern Erica Fudge och vetenskapshistorikern och feministen Donna Haraway. Fudge har länge sysslat med så kallade Animal studies. Det är ett dynamiskt, växande och internationellt forskningsfält, som i monografins form betar av djur efter djur men som även vill skapa debatt, oftast med en djurrättslig vinkel. En av Fudges studier handlar till exempel om

vegetarianism. I Animal studies utgör djurstudier en disciplin bland flera andra inom det historiska fältet. Donna Haraway är mest känd som skaparen av Cyborgsmanifestet, en uppmärksammad essä från 1985 i vilken hon problematiserar gränsen mellan människa och maskin, men hon har även utvecklat tankar om djur och varför de behöver få en mer framskjutande plats inom vetenskapshistorien i When species meet (2008). Både Erica Fudge och Donna Haraway har närmat sig interaktionens område, som utgör föremålet för den andra huvudinriktningen. I den utgör djuren en väg till ökad förståelse av människan i historien. Som regel tar forskarna fasta på samspelet mellan människa och djur: man ser till både ryttaren och hästen. Det kan handla om vilka föreställningar människan har haft om djuren, hur vi har interagerat med dem: ätit, brukat, domesticerat och jagat dem för våra ändamål Därmed har vi också betraktat dem på olika sätt: som skadedjur, parasiter, husdjur, rovdjur, tamdjur och så vidare.
Båda inriktningarna har många företrädare och är växande internationella fält som de senaste två decennierna även fått flera representanter i Norden och Sverige. En pionjär i Sverige var etnologen Orvar Löfgren, som i artikeln ”Our friends in nature: Class and animal symbolism” från 1985 kan sägas ha introducerat den historiska forskningen om djur i Skandinavien. Två andra forskare som var tidigt ute och fortfarande är tongivande är idéhistorikerna Gunnar Broberg och Karin Dirke, som båda i flera studier varit inne på temat djur i historien.

Inom arkeologin och bland djurhistorikerna har det varit vanligt att betrakta och studera djuren i avseende på vad de kan berätta om till exempel människornas kost under olika perioder, hur miljö och klimatförändringar kan ha påverkat människorna och deras samhällen samt se på djur som rituella och statusobjekt. I dag däremot förespråkar allt fler forskare en ”an animated-centered view”, som bland annat arkeologen John Ljungkvist påpekat, ett perspektiv som tar fasta även på människans påverkan på djuren genom bland annat jaktens konsekvenser på lång och kort sikt. John Ljungkvist har även ägnat mycket forskning om Gamla Uppsala. Svenska forskare som till exempel Ola Magnell, Sofia Prata och Emma Sjöling, vilka också var verksamma i utgrävningarna i Gamla Uppsala, har genom sina forskningsinsatser bidragit till att introducera och utveckla ämnen såsom animalosteologi och social zooarchaeology.

Så mycket är gjort och en hel del spännande forskningsprojekt är på gång, men mycket finns ändå kvar att göra. Oavsett forskningsinriktning samt intresseområde och favoritdjur är djurens historia i mångt och mycket ett oskrivet kapitel i människans historia. Människan är biologiskt sett ett djur. Frågan är snarast vad för ett slags djur människan är. Kanske kan studium av djurens historia – i dess förlängning Gamla Uppsala – även ge oss ett möjligt svar på den frågan.

Björn

Björnar utgör Nordens största rovdjur och finns i världen i åtta nu levande arter. Brunbjörnen har största utbredningen och är den art som finns representerad i Skandinavien. Så också under forntiden och på medeltiden. De stora björnarterna är rovdjur, även om de också äter vegetabilier; de små lever främst på frukt, bär och nötter.

På gravfältet på Storby backe fann arkeologerna kvarlevorna efter en man som dog någon gång mellan 560–630. Björnklor i graven visar att han troligen lagts på en björnfäll och dessutom påträffades en liten granat, det vill säga en röd halvädelsten. Sammantaget pekar fynden på inte enbart djurets betydelse som ett praktiskt värmande klädesplagg utan också på björnen (björnpäls) som ett statusföremål.

Björnen förekommer även i andra gravsammanhang i Gamla Uppsala. I östhögen – begravningen skedde någon gång mellan 550 och 600 – lades den döde troligtvis på en björnfäll innan han brändes. Också där påträffades björnklor.

Utgrävningarna i Gamla Uppsala visar på en utbredd jakt på björn. Under vendeltid exploaterades utmarkerna alltmer vilket också innebar att björnen jagades flitigt och successivt trängdes undan i takt med att jordbruket bredde ut sig. Under yngre järnålder minskar spåren efter ben från vilt i det arkeologiska materialet från Gamla Uppsala, vilket sannolikt speglar ett avskogat landskap och en tydlig övergång till jordbruk som försörjning. Enligt forskarna Karl-Johan Lindholm och John Ljungkvist har jakten på björn varit utbredd under järnåldern. Skinnet utgjorde en betydelsefull handelsvara för Skandinavien. Björnskinn användes troligtvis till större klädesplagg och som mattor och sängkläder. Den ökade handeln med päls, men också järn, ägde rum samtidigt med att Skandinavien integrerades med Europa, cirka 200–1100. Den ökade handeln med päls innebar en kraftig nedgång av bland annat björnpopulationen i stora delar av Skandinavien, Gamla Uppsala inräknat.

Vid sidan av jakt på djuret för dess päls skull fyllde björn också andra funktioner. På det samiska området har djuret haft ”en alldeles speciell ställning som representant av människor och som ett betydelsefullt djur i den samiska föreställningsvärlden”, påpekar Kristina Jennbert som närmare studerat kroppsmetaforik och kosmologiska perspektiv under yngre järnåldern. I den schamanistiska världsbilden symboliserade björnen återfödelse

i det att björnen går i ide på vintern för att sedan vända tillbaka till livet på våren.

I den nordiska mytologin representerade björnen styrka. Att som den mytiske danske kungen Skjöld besegra en björn var ett bevis på mandom och styrka. Vissa skillnader fanns dock. Den danske historieförfattaren Saxo Grammaticus (1200-talet) påstod att nordborna drack färskt björnblod för att öka sitt mod och sin styrka. Att "gå bärsärk" (bärsärk = björn och särk) menar forskarna har med den tillskrivna förmågan att kunna anta björnens gestalt och styrka. Under strid antog bärsärken djurhamn – han blev alltså inte vild genom att äta giftiga svampar med hallucinatoriska egenskaper, som man trodde förr. Tillsammans med ulvhednar (vargkrigare) utgjorde bärsärkar de mest fruktade av alla kämpar och nämns som Odens krigare. Björnar är omtalade i Eddans "Havamal": man skall ej lita på "björnars lek" står det bland visdomsorden (88). Bland hjältedikterna omtalar "Atlamål" en "vitabjörn" som enligt forskarna ska uppfattas som en isbjörn, vilket utesluter att den kommer från Sverige. Björn är annars endast lite omnämnd i den nordiska mytologin och i sagalitteraturen (Eddan och de nordiska sagorna). Det betydde dock inte att det fruktade rovdjuret inte spelade en stor roll i föreställningsvärlden under perioden.

Eddans omtalande av "björnars lek" har till exempel uppfattats som att man under vikingatiden haft tama björnar. Det fanns så kallade "björnförare" som vandrade omkring i Europa och erbjöd sina tjänster och djur. Björnar kunde även användas som vaktdjur. De hölls då bundna med kedjor och järnband kring halsen vid storgårdar. Biskopen och humanisten Olaus Magnus (1490–1557) meddelar att litauiska björnförare ledde och dirigerade sina björnar med ett rep, som var fäst i en nosring. Det bör dock tilläggas att de skriftliga beläggen för björnar i fångenskap är skrala för medeltid och bygger så gott som helt på senare källor.

Att björn dock var en självklar referens i det talade språket står utom tvivel. Skaldskaparmål i Snorres Edda till exempel redogör för olika kenningar, metaforiska omskrivningar, bland vilka björnen förekommer: "rullstockens björn" och "de snodda fästenas björn" (skepp) samt "höga bågs björn" (jätte). Björn var också ett gammalt fornnordiskt namn som förekommer på runstenar.

Björn spelade roll i flera högkulturer. I såväl Nordamerika som Asien fanns föreställningar om att björnar kunde para sig med människor och ge upphov till människoliknande varelser. I grekisk mytologi och antika sagor dyker djuret upp. Ett antikt populärt motiv var den arkadiska kungadottern Kallisto, en tjänarinna hos Artemis (Diana), som förvandlades till en björnhona. Kelternas gudinna Artio, vilddjurens drottning, hade till attribut björnen.

Björnens betydelse minskade inte under medeltiden, snarare tvärtom. I de medeltida lagarna gällde jaktplikt på björn, vilket ytterligare minskade populationen. Det var jaktplikt på björn då den ansågs vara ett lika farligt rovdjur som varg. Jaktplikt var en skyldighet, ungefär som att betala skatt. Björnjakt skedde genom fällor, till exempel uppgillrade fasta björnspjut, och dödandet av dem när djuren låg i ide. Medeltidsmänniskan var med andra ord van vid djuret. Bestiariernas, de medeltida djurböckernas, björnar var inte verklighetens skandinaviska brunbjörnar. Även om beskrivningarna av djuret liknar zoologins är inte dess syfte att i realistisk anda fånga in rovdjurens levnadssätt och karaktär. De symboliska betydelserna var viktigare än djurets levnadsvanor och plats i naturen.

För det mesta har bestiarierna bara gott att säga om djuret. Ungarna påstås komma till livet oformade, som klumpar, vilka modern slickade till småbjörnar. Detta symboliserade människan, som också hon sades födas oformad och ovetande. Genom en god kristen uppfostran skulle människan sedan socialiseras in i de roller hon förväntades ha som vuxen. Kristendomen gav människan de nödvändiga andliga insikterna i livet och kosmos. Däri låg en positiv människosyn: människan kunde faktiskt komma till andlig insikt – med hjälp av god vägledning förstås.

Att björnen gick i ide sågs som en bild av människans ålderdom. Djurets uppvaknande på våren blev därmed en symbol för återuppståndelsen. Men djurböckernas björnbild är inte odelad positiv. "Björnen betecknar ondskan, ödeläggaren av Herrens hjordar, och den orättfärdige härskaren", heter det i ett engelskt bestiarium. Det var en farlig best. Den beskrivs även som listig och opålitlig, vilket är i linje med hur björnen framställdes i Eddan.

I medeltida helgonskildringar förekommer ibland historier om hur ett blivande helgon – till exempel Gallus eller Colombanus – drar en tagg ur ramen på en skadad björn. Björnen blir sedan helgonets trogna följeslagare. Just sådana episoder om hur en vild, skadad björn botas av en ädel man och sedan blir hjälparens följeslagare finns också i de världsliga riddarsagorna. Så björnbilden är inte entydig, vare sig i bestiarierna eller i Eddans diktvärld. Inte heller i den medeltida litteraturen. Trots detta, eller kanske just därför, förekommer björn liksom andra rovdjur såsom varg, örn och orm, i personnamn under perioden. Som Kristina Jennbert påpekar, är det mer vanligt att män bar djurnamn än kvinnor. "Måhända kunde förväntade överförda djuriska egenskaper såsom snabbhet, styrka, mod eller list förknippas med släktens självbild." (s. 203). En känd hjälte som bar björn i sitt namn var Beowulf. Namnet ska sannolikt förstås som "bee-wolf" ("binas varg") det vill säga björnen. Månne var Beowulf en bärsärk från Gotland med kopplingar till Gamla Uppsala?

Djuret finns även företrätt på heraldiska vapen. Johan Björnssons ätt (1300-talet), för att nämna en svensk frälseätt, har en stående björn i sitt

vapen, liksom den tyska adelssläkten från Mecklenburg, Behr (1100-talet), med flera adelssläkter. Ibland förekom bara ramen på vapenskölden.

Referenser: Beowulf; Biedermann (1991) ”Björn” s. 45–47; Den poetiska Eddan (2016) ”Den höges tal” och ”Atlekvädet”; Eriksson (2009) s. 110–113; Ekero Eriksson (2018) s. 46, 70, 82; Hedeager (2004); von Hofsten (1957) s. 12, 15–18, 77; Jennbert (2004); NE ”Björnar”; Lindholm & Ljungkvist (2016); Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 219f; Otterberg (2008) s. 48–53; Raneke (2001); Snorres Edda.

Ekorre

Ekorrar finns på alla kontinenter utom Australien och Antarktis. Röd ekorre, Sciurus vulgaris, tillhör gnagarfamiljen ekorrar och är vanligt förekommande i Norden. Under sommaren är ekorren rödbrun med vit undersida, även gråbruna varianter förekommer (i östra Europa) men är sällsynta. Under vintern skiftar pälsen färg och blir gråare, ju längre norrut desto ljusare grå. Den 15 till 20 centimeter långa svansen förblir dock rödbrun eller svart. Ekorrar finns i alla skogstyper men är mest vanlig i barrskog.

Ekorre dyker upp i det arkeologiska materialet från Gamla Uppsala men inte i någon större omfattning. På gravfältet har bland annat hittats ett hälben av ekorre som sannolikt suttit kvar på ett skinn. Men frånvaron av ekorre betyder inte att djuret varit ovanlig i trakterna om och kring Gamla Uppsala, eller att folk inte bar klädesplagg tillverkade av ekorrskinn. Det har bara inte lämnat kvar spår i någon större utsträckning. Med tanke på djurets vackra päls torde djuret ha varit en eftertraktad vara och bars säkert om såväl vinter som höst på frusna händer.

I den fornnordiska mytologin spelar den lilla gnagaren en förvånansvärd stor roll. ”Ratatosk heter ekorren / som ständigt ränner / upp och ner för Yggdrasil. / Örnens budskap / bär han från ovan / till draken Nidhögg där nere.” Står det i eddadikten ”Grimnesmål” (32). Eftersom ekorren aldrig funnits på Island återger bilden av den snabbkilande ekorren som förmedlar nyheter mellan världarna skandinaviska förhållanden. Den talade för övrigt inte bara sanning utan sådde också split mellan örnen i trädets topp och lindormen vid dess rot genom att vara spridare av fake news.

Ekorren har varit vanligt förekommande i Norden allt sedan forntiden, men eftersom handeln med ekorrskinn, ”gråverk”, har varit stor, under bland annat medeltiden och 1500-talet, har beståndet tidvis varit under hårt jakttryck.

Jakten på ekorre var under medeltiden reglerad i de svenska landskapslagarna. Jakten inleddes i oktober, då ekorrens rödbruna päls blev grå, och avbröts i mars. Under våren och sommaren var djuret således fridlyst. Det var främst pälsen jägarna ville åt men uppgifter finns i material från 1500-talet som antyder att man även åt köttet.

Djurets symboliska innebörd under medeltiden var att beteckna djävulen. Detta på grund av djurets röda färg och att den var så svårfångad.

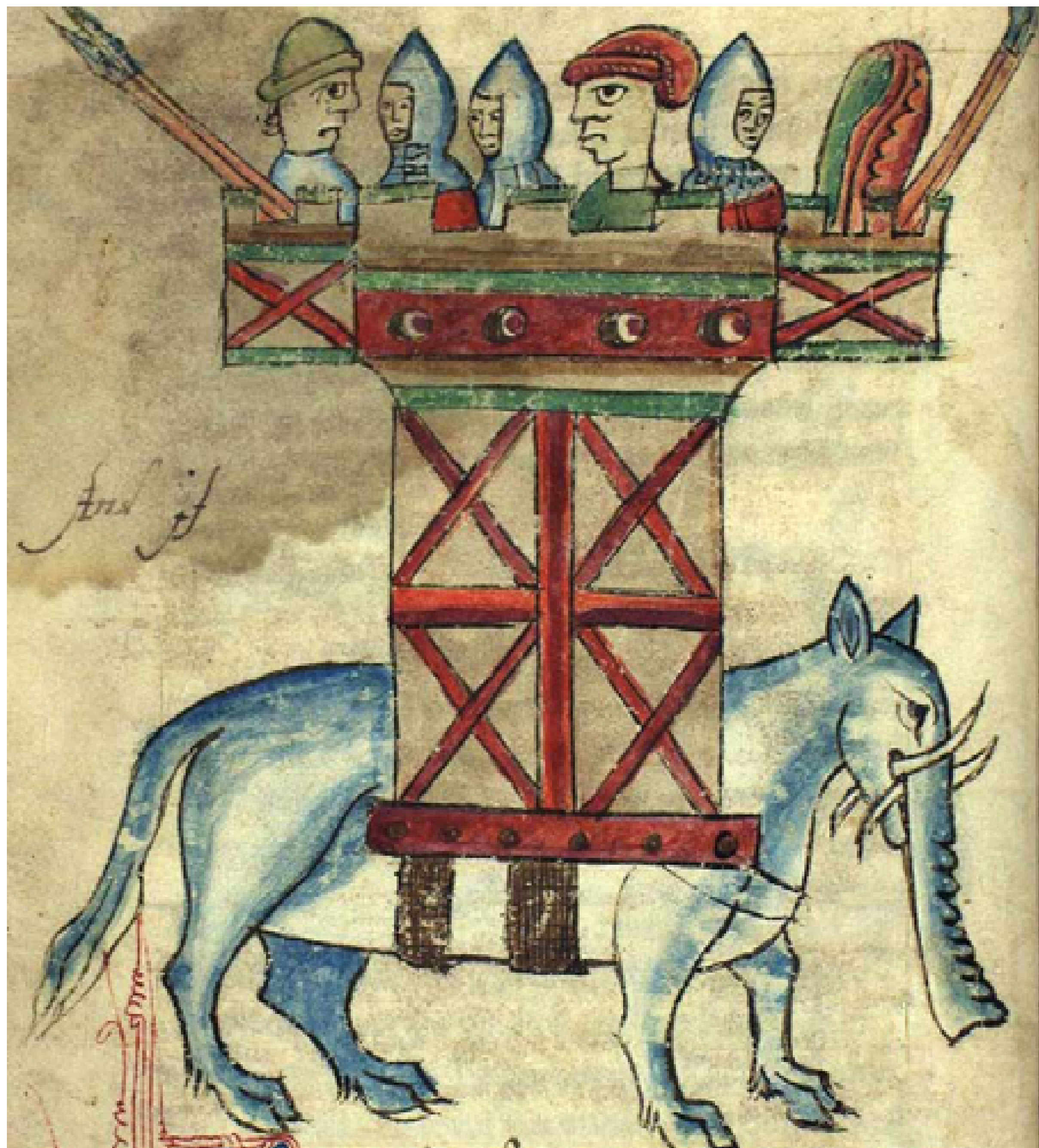
Referenser: Biedermann (1991) ”Ekorre” s. 98; Den poetiska Eddan (2016) ”Grimnesmål”; von Hofsten (1957) s. 12, 14; NE ”Ekorre” och ”Ekorrar”; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 219f; Otterberg (2008) s. 71–73.

Elefant

Elefanter är en grupp däggdjur som omfattar tre arter: savannelefant, skogselefant och indisk elefant. Savannelefant och skogselefant finns i Afrika medan indisk elefant lever i Asien. Dess storlek och särpräglade utseende med raka ben, stora öron och stort huvud, snabel samt användning som krigsdjur har bidragit till att djuret varit mycket eftertraktat hos furstar och kungar i historien.

I Gamla Uppsala dyker något så exotiskt upp som en elefant – om än i form av spelpjäser gjorda av elfenben. I Västhögen, som är något yngre än Östhögen och anlades någon gång mellan 575–625, har arkeologerna hittat fynd som visar på långväga föremål. I högen påträffades bland annat lyxiga spelpjäser av elfenben. Elefanterna dödades sannolikt i Östafrika. Betarna fördes sedan till Alexandria och vidare till Östrom, kanske till Konstantinopel, där de såldes vidare för att till slut hamna hos sveakungen i Gamla Uppsala. Andra föremål i Västhögen som hittat vägen till Gamla Uppsala långtifrån är granater från troligen Sri Lanka som kanske kommit hit via mellanhänder i Frankerriket, det vill säga röda stenar vilka som regel prydde smycken och vapen, samt kaméer av onyx eller sardonyx tillverkade i Konstantinopel. Dessa tre exklusiva fynd speglade den höglagdes kungliga status.

Visste människorna i Gamla Uppsala att elfenben kom från elefant? Att det härrörde från ett djur ja, men hur djuret såg ut eller levde – det är tveksamt. Vid den här tiden var elefanten för de flesta mer av ett fabeldjur än ett verkligt zoologiskt djur, även om skriftliga belägg saknas för hur

3. Tornbärande elefant, en symbol för riddaren i Kristi tjänst, exempelvis tempelriddaren, som slogs mot ”hedningar”. Bildkälla: Bestiary.ca

elefanten uppfattades under forntiden. Sannolikt förde resande nordbor berättelser från Mellanöstern till Norden om det stora stridsdjuret, som kunde bära krigare på ryggen. Det medeltida nordiska ordet för elefant var ”fil” och elfenben kallades i logisk konsekvens för ”filsben”. Ett gammalt fornsvenskt ordspråk lyder: (i normaliserad stavning) ”det är ej allt guld som glimmar och ej allt filsben som vit är.” Latinets elephas blev vanlig som beteckning i Norden först från och med 1100-talet.

I Asien var elefant ett kungligt riddjur. I den hinduiska religionen bär guden Ganesha, som är skrivkonstens och därmed också vishetens gudom, ett elefanthuvud. Också i Kina stod elefanten som symbol för vishet och styrka.

Inga belägg finns för att levande elefanter nådde Norden under forntiden och medeltiden. Elefanten var därför ett djur som få sett i verkligheten – men de som gjorde det, glömde aldrig djuret. När elefanter visades upp vid Karl den stores hov i det karolingiska riket i slutet av 700-talet väckte de stor sensation. Under högmedeltiden blev det allt vanligare med elefanter i Europa, i form av gåvor från mäktiga furstar. År 1255 gav till exempel den franske kungen Ludvig IX en stor elefant i present till den engelske kungen Henry III. Djuret väckte uppseende och finns avbildat i flera dokument. Man skall dock komma ihåg att vilddjuret med den långa snabeln ändå tillhörde undantagen bland de exotiska djur som fördes till Europa. Just därför var den så mystisk och omhuldad.

I så gott som alla civilisationer, såväl den indiska som den kinesiska, tillskrevs elefanten positiva egenskaper. Elefanten sades vara både klok och stark – och ha ett exceptionellt gott minne. I de medeltida bestiarierna beskrivs ibland hur en elefant ser en människa som gått vilse i öknen och hjälper honom rätt igen. Den symboliserade också kyskhet, eftersom djuret sades para sig endast en gång och då i syfte att alstra en arvinge. I djurböckerna beskrivs att om en elefant skulle falla omkull, till exempel genom att luta sig mot en genomsågad trädstam, så kan det inte resa sig igen, eftersom det saknar knäleder. Detta beskrivs som en god jaktmetod.

Djuret är även känt i andra källor som till exempel Alexanderromanen, som är en samlingsbeteckning på en rad medeltida berättelser om den makedoniske erövraren Alexander den store, och helgonlegender. Elefanten omtalas i Bibeln, i Mackabéerboken (6:34–37), och är beskrivet av Isidorus av Sevilla på 600-talet. I Alexanderromanen går flera riddare till anfall mot två elefanter. Det speglade en verklighet för många riddare som reste österut under korstågens tidevarv. Det förekom även i heraldiska vapen, som till exempel för grevarna av Helfenstein och i staden Oxfords vapen. I Danmark grundade kung Kristian I år 1464 Elefantorden. Att han valde just elefanten som förebild har att göra med djurets tillskrivna moraliska egenskaper: klokhet, renhet, kyskhet och varsamhet,

Allt sammantaget gör det högst sannolikt att såväl biskopen och prästerskapet som delar av befolkningen i Uppsala under medeltiden inte varit ovetande om elefantens existens och positiva symboliska innebörder. Huruvida obearbetat elfenben nådde Gamla Uppsala och Sverige under perioden är dock inte känt. I den medeltida litteraturen omnämns genomgående elfenben som ett dyrt och exklusivt material, det användes till bland annat spelpjäser, stolar, skrin, sadlar och bågar. Fanns inte elfenben användes i stället valrossben. Precis som elefanten stod elfenbenet som en symbol för renhet.

Referenser: Biedermann (1991) ”Elefant” s. 101–103; Eriksson (2009) s. 115–120; Ekero Eriksson (2018) s. 84–89; NE ”Elefanter”; Otterberg (2008) s. 73–77; Söderwall ”Fil” och ”Filsben” s. 250; Zachrisson (2011).

Fisk

Fiskar är en sammanfattande benämning på en mängd olika gälandande djur. Bara på Västkusten finns en fast fauna om cirka 110 arter, och i övriga Sverige ungefär 40 sötvattensfiskarter och tolv marina fiskarter. I Östersjön lever både marina fiskar såsom torsk och strömming samt sötvattensfiskar som abborre och karpfiskar. Vad som ingått i benämningen fiskar, på latin och under medeltiden pisces, har varierat. Länge räknades valar (däggdjur) och bläckfiskar (blötdjur) till kategorin fisk. Under medeltiden uppfattades valen till och med som ett sjömonster, monstra marina. Det var först med Carl von Linné på 1700-talet som valarna skiljdes ut från fiskarna och fördes till däggdjuren.

Fisk har utgjort en basföda för människorna i Gamla Uppsala. Under vikingatiden åt människorna strömming till vardags. Från närliggande vatten hämtades karpfisk, mört, braxen, löja, gädda, abborre, lake, laxfisk och gös. I materialet från byn vid Vattholmavägen finns inga spår av vare sig torsk eller plattfisk. Möjligen åts det mer fisk i grophusen, men det kan också ha att göra med att benen bevarats bättre där och att arkeologerna vattensållade jorden därifrån.

Men fisk dyker även upp i andra sammanhang än vardagens föda. När en man skulle brännas på ett gravbål på Storby backe, någon gång mellan 660–770, placerades 16 döda djur intill den döde – bland annat en ko, ett svin och en hjort. Men bland dessa stora djur lades också sik. I en storhög i Gnista, cirka en mil söder om Gamla Uppsala, fann man spår av gädda. Fisk är annars inte vanligt förekommande i brandgravar eftersom fiskbenen vid kremering blir väldigt sköra och dessutom är svåra att upptäcka utan vattensållning. Trots detta fann arkeologerna i Gamla Uppsala relativt många fiskbensfragment i gravmaterialet. Det påträffades i sju begravningar: tre från vendeltid och fyra från vikingatid. Vanligast var gädda, följt av laxfiskar, karpfisk och strömming/sill.

Att fisk dyker upp i gravmaterialet i Gamla Uppsala är inte konstigt. Det var vanligt förekommande att placera djur i gravar under yngre järnålder. De vanligaste djuren var svin, nötkreatur, får/get, häst och hund men även vilda djur som björn, fågel och fisk förekommer. Fisken var tänkt att utgöra föda för den avlidne på dennes resa till den andra världen.

Fisken dyker upp i både gudadikter och hjältedikter samt återfinns som kenningar, det vill säga poetiska omskrivningar. En sådan kenning var ”fiskens bod” som beteckning på havet. De litterära manifestationerna var främst lax och gädda. När asaguden Tor beger sig på gille hos jättarna slukar han ”en hel oxe, åtta laxar och läcker kvinnoföda”, står det i Trymskvädet (24). Att den matfriske Tor frossade i just lax visar att fisken var en festlig och uppskattad maträtt på vikingarnas gästabud. Reginsmål, som beskriver bakgrunden till Sigurdskvädet, skildrar en dramatisk uppgörelse mellan Loke och dvärgen Andvare, som antagit fiskhamn: ”I den forsen [Andvaraforsen] var fullt med fisk, och där bodde sedan länge en dvärg som hette Andvare i en gäddas skepnad och skaffade sig mat där.” Loke fångade gäddan med ett nät och lade sedan beslag på guldet som Andvare ägde och förvarade i botten på forsen. Det är möjligt att skrivaren nedtecknat fel fiskart, då det är mer sannolikt att det handlar om lax, som ju vandrar mot strömmen och upp genom forsar. Efter att ha dödat Balder, förvandlade sig Loke till just en lax.

Även eddadikten Voluspá (57) omtalar fisk som sannolikt avser lax i beskrivningen av en jagande örn i den pånyttfödda världen efter Ragnarök: ”Forsar faller, och där flyger örnen, den som från fjället fångar fiskar.” Eddan omtalar också ål – jättarnas namn på havet är nämligen álheim, ålhem – och sill samt daggmask (metmask).

Hav och vatten spelade en central roll i den fornnordiska mytologin. Ran var havets härskarinna och hade med havsguden nio döttrar vilka symboliserade havets vågor. Med sitt nät försökte hon fånga stormän och dra ned dem i djupet. Fisk utgjorde havets skatt som Ran vakade över.

Under medeltiden fick fisken en ny symbolisk innebörd, nämligen för Jesus Kristus. Anledningen till att det blev just en fisk för de tidigt kristna bottnade i en språklek. Det grekiska ordet för fisk, ichthys, tolkades nämligen som ett akrostikon, det vill säga en dikt eller ett uttryck där begynnelsebokstäverna i varje rad tillsammans bildar ett ord eller en mening, och ansågs bestå av begynnelsebokstäverna i uttrycket Iesous Christos theo hyios soter – ”Jesus Kristus, Guds son, återlösaren”. Fisken som medeltida symboldjur har rötterna i denna allra första tid, när romarna jagade och pinade Jesus anhängare.

I de medeltida djurböckerna avbildas många färggranna fiskarter, oftast tillsammans, som i ett akvarium fyllt av exotisk mångfald. Märkliga fiskar med däggdjurs kroppar (sjöhästar, sälar och malar framställdes med hästars, hjortars och svins över- och underdelar) syns simma tillsammans med ålar, rockor och jättefisken valen. De kan vara små eller stora, verkliga eller påhittade, vanliga fiskar eller hybridvarelser. Inte sällan flankeras

scenerna av sjömonster som sirener, sjöormar och hydror.

Det märkliga med fiskarna var att de delvis utgjorde moraliska föredömen för kyrkans lärda. För till skillnad från de landlevande djuren – och människan – förökade sig fisken genom vatten, påpekades det. Häri ligger själva kärnan i medeltidens förståelse av det vattenlevande. Det som hade med sexualitet att göra fördömdes kategoriskt av kyrkans folk – men med havsvarelserna var det annorlunda. De var asexuella. Och eftersom Gud inte hade förbannat vattendjuren då han sände syndafloden över jorden var det tillåtet att äta fisk under fastan. I klostren konsumerades det därför mycket fisk, och många kloster anlades i närheten av fiskevatten för att kunna vara självförsörjande året om.

Vissa helgon hade fisken som attribut. Södermanlands apostel Botvid framställdes exempelvis oftast med en yxa och en fisk i handen. Yxan visar hur han togs av daga, fisken påminner om en fantastisk fångst Botvid fick med Guds hjälp. Fiskarna återfinns även inom den medeltida heraldiken. Tyskättlingen och häradshövdingen Ramund Basse (sent 1400-tal) bar en abborre i skölden. Den småländska ätten Gädda (från 1350-talet och framåt) bar denna fisk i sitt vapen: den var av silver på blått fält. Åtminstone två ätter, en från Småland och en från Östergötland, hade laxen som sitt märke. Lagmannen från Östergötland Joar Birgersson (1300-talets första hälft) bar en plattfisk på sin vapensköld, vilket också den småländska ätten Spänneklo från 1400-talets första hälft gjorde. Upplänningen Magnus Sik, Torsten Simpa från Linköpingstrakten och Jöns Ströming från Kalmar – alla levde på 1300-talet – var tre andra frälsepersoner som valde fisken som sitt igenkänningstecken.

4. Fiskar fanns i alla dess former. Bildkälla: Bestiary.ca

Referenser: Biedermann (1991) ”Fiskar” s. 120–123; Den poetiska Eddan (2016); Eriksson (2009) s. 19–24; Ekero Eriksson (2018) s. 143, 180f, 214f, 216, 226; von Hofsten (1957) s. 13, 27, 63, 64, 78; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 220; NE ”Fiskar”; Raneke (2001).

Fågel

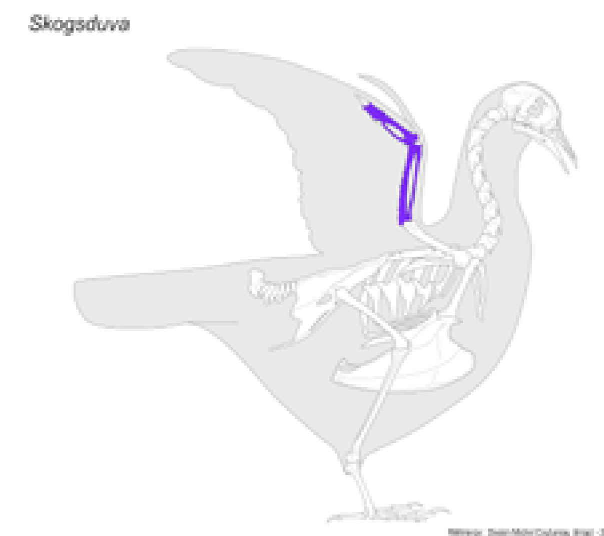
Fågel tillhör klassen ryggradsdjur med cirka 9 800 kända arter i världen. Av dessa häckar cirka 250 arter regelbundet i Sverige. En del fåglar som är vanliga i dag, exempelvis koltrasten, var inte det förr. Fåglar har jagats för köttets, äggens och fjädrarnas skull. Vissa typer av fåglar såsom hönsfåglar, änder, gäss och duvor har fötts upp i fångenskap och fått tjäna som föda till människan.

I Östhögen hittades under utgrävningen 1846 en liten figur som föreställer en fågel. Även i Västhögen har man funnit spår av fågel som legat på bålet bredvid den döde: tamhöns och duvhök. Det visar att fågel spelade stor roll i Gamla Uppsala.

När boplatsen som etablerats på Storby backe under 100-talet övergavs under 500-talet, anlades ett gravfält på samma plats. I en av gravarna, som är från tiden 660–770 e. Kr, det vill säga vendeltid, låg resterna efter en medelålders man som kremerats tillsammans med 16 djur däribland hönsfågel, trast och gås. Vid ungefär samma tid begravdes en medelålders kvinna på samma gravfält. Utöver en häst och hund samt färdkost i form av get och svin återfanns ben från tamhöna, andfågel och gåsfågel. I graven låg också en glasmosaik föreställande en svan.

De rika spåren av fåglar återkommer under vikingatid i form av benmaterial vid gårdarna: inslaget av vild fågel är stort. Maten i byn bestod bland annat av hönsfågel det vill säga höna, tupp och kyckling, men även skogsduva, trana – skärmärken på benen visar att den ätits – gräsand, småskrake, orre och nötkråka. Gråsparv, stare och mås däremot har sannolikt självdött eller fångats av gårdskatten eller hundarna. Hönsfågel hittas ofta i gravarna tillsammans med häst och hund under vikingatiden.

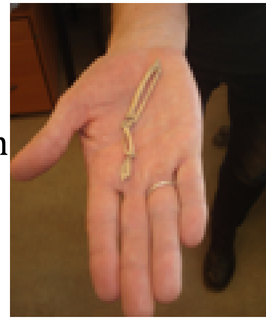
I en byggnad vid Vattholmavägen hittades sex vingben från skogsduva. Möjligen kan det vara rester efter en låtsasfågel som tillverkats för att träna en jaktfågel, se Jakt- och rovfågel.

5. Under vendeltid och vikingatid finns det tydliga inslag av vildfågel bland benmaterialet funnet vid gårdarna. Foto: © 1996 ArcheoZoo.org / Michel Coutureau (Inrap), Vianney Forest (Inrap) D'après : Barone (Robert). —Anatomie comparée des mammifères domestiques, Tome I Ostéologie - atlas. Paris : Vigot, 1976, pl. 7, p. 22.

Fåglar fanns således överallt i Gamla Uppsala: i människornas närhet, i deras symboliska värld och som medföljande gravgåvor till livet efter detta. Eftersom djuren vandrade fritt och bökade i avfallshögar torde luften omkring högarnas och hallens folk ha varit fullt av skränande kråkor och måsar som slogs om slaktavfallet.

Fåglar dyker också upp i den fornnordiska mytologin och i sagalitteraturen. Hjältedikterna omtalar till exempel mes, gök, trana och gås. När Sigurd dräper draken Fafner och får i sig av drakens blod förstår han fåglarnas tal. I Eddans ”Grottesången” förklarar kung Frode för sina två trälkvinnor att någon rast blir det inte tal om förrän göken inte ropar eller när husets herre kväder en sång.

6. Fynd från byn vid Vattaholmavägen: vingar från skogsduva. Kanske hörde de till ett fjäderspel som en lockat jaktfågeln tillbaka till falkeneraren? Foto: Ola Magnell, Arkeologerna

Korp

Korp är den största kråkfågeln i Europa och är svart med en kraftig näbb. Korpen fanns i Norden i tre arter under perioden men bara en på fastlandet. Korpar är överlag mycket intelligenta fåglar. De kan tämjas och även läras uttala mänskliga ord. Eftersom de gärna återvänder till samma boplats för att häcka lärde människan känna sina korpar. De sökte, och gör så alltjämt, ofta upp människornas hus och hem under vintern, då det är ont om föda i naturen.

Korpar betraktades som heliga under forntiden och i viss mån även under medeltiden, förutom på Färöarna där korpen uppfattades som ett skadedjur. Korpen var en så kallade Odensfågel och var känd inom mytologin. Kända är de båda korparna Hugin och Mumin som samlade in kunskap till Oden. Hugin betydde tanke, Munin minne. De var Odens ögon i människornas värld. I Eddadikten ”Grimners tal” (20) står: ”Hugin och Munin / flyger var morgon / ut över jordens rund. / Jag ängslas för att Hugin / aldrig återvänder / men för Munin fruktar jag mera.” Människan gladde sig förr i tiden åt att ledsagas av korpar. Det betydde att man hade gudarnas ögon på sig.

Korpen tillskrevs förmågan att kunna förutsäga framtiden. Särskild speciella ansågs vita korpar vara (albinofåglar). ”Det är sällsynt att se vit rafn” lydde ett populärt medeltida talesätt. Under vikingatiden, sannolikt ännu längre tillbaka i tiden, såg man på korpen som slagfältets och dråpets likfågel som pickade ögonen och andra mjukdelar ur de dödas kroppar. Kopplingen till slagfälten har bidragit till att göra fågeln till ett teckendjur som sades förebåda inte bara dåligt väder utan också ond bråd död och krig.

7. Odens korpar Hugin och Munin. Avtecknat pressbleck från Valsgärde. Efter Arwidsson 1977.

Korpens kraxande tolkades som att någon på gården skulle dö: att personen var kallad.

Någon jakt med korpar, som förekom under antiken, är inte belagt i det historiska materialet för perioden. Möjligen skulle Oden med sina två korpar kunna vara en rest av en sådan herremansjakt.

Under medeltiden representerade korpen dels den gode läraren dels djävulen. De medeltida djurböckernas uppgifter om att fågeln vägrar ge sina ungar mat förrän de vuxit upp, symboliserade läraren som inte avslöjar de djupa mysterierna för sina lärjungar förrän de hade mörknat av år av ånger och därmed var mogna att ta emot det esoteriska. Men ibland syntes, som sagt, korpen frossa på ett kadaver, och då hade fågeln en annan betydelse. Djävulen gjorde på samma sätt som korpen: först förstörde han människans syn, så att hon inte kunde bedöma omgivningen och verkligheten korrekt, sedan angrep han hennes hjärna och förvillade tankarna, för att till slut helt sluka själen.

Eftersom korp var en relativt vanlig fågel i Skandinavien finns den belagd i det historiska källmaterialet, men går under två namn. Namnet ”korpr”, som är ljudhärmande, uppkom på 1100-talet och började successivt tränga undan fornnordiskans ”hrafn”, som också var ljudhärmande. Hrafn var även ett nordiskt mansnamn kanske så långt tillbaka i tiden som till folkvandringstiden. Inom svensk heraldik fanns korpen representerad på

vapensköldar för Lars Nilssons ätt (sent 1400-tal) med förankring i Uppland och för ätten Ryning med jordägor i både Uppland och Västergötland. Den senare ätten förde en uppflygande korp, till skillnad från Nilssönerna som hade en stillasittande.

Kråka

I Sverige är kråka gråa med svart huvud. I Storbritannien, Frankrike och Spanien finns den även som helsvart. Namnet kråka är onomatopoetisk, det vill säga ljudhärmande. Precis som med korpen har kråkan varit en allom bekant fågel för människorna. Under vintern rör den sig gärna nära människans boningar. Vid riktigt sträng kyla nästan ända in i boningshusen.

Kråkan var skyddad, det vill säga fick inte dödas, i större delen av Norden eftersom den räknades till Odens fåglar. Precis som korpen ansågs det att kråkan besatt kunskap om kommande olyckor. Kråkans kraxande var ett illavarslande tecken. Men det var inte alla förbehållet förmågan att förstå kråkans tal. En ”krákukarl” var en person som kunde tolka fåglars sång, däribland kråkfåglarnas kraxande. Kráka förekommer som både kvinnonamn och mansnamn under perioden.

Den medeltida kyrkans hållning till kråkan var dubbel. Djurböckerna beskriver fågeln som ett moraliskt föredöme i fråga om uppfostran och kärleksliv. Den sades gifta sig bara en gång i livet och precis som turturduvan, påpekas det, tar inte änkan sig någon ny man. Kråkparet livnär sina ungar väl och ledsagar dem genom livet. Men däremot tyckte inte alla kristna djurboksförfattare om fågelns tillskrivna förmåga att kunna förutsäga framtiden: ”Det är en stor förolämpning att tro att Gud skulle anförtro en kråka sina planer och avsikter”, skriver Isidorus av Sevilla (600-talet), ett citat som åberopas från skeptikernas håll.

Trana

Trana är en stor fågel som kan bli 114–130 centimeter lång. Den lever huvudsakligen i Europa och Asien men tillbringar säsonger i Sverige som flyttfågel. På våren när tranor kommer till Sverige rastar de återkommande på samma platser såsom vid Hornborgarsjön för att dansa. Efter cirka två veckor, då dansen och parningen är slut, reser de vidare i landet för att finna häckningsplatser.

Tranan förekommer inte ofta i vare sig Eddans diktvärld eller den fornnordiska litteraturen. Medeltidens författare har däremot mer att berätta om den märkliga fågeln vars förmåga att flyga långa sträckor i plogformation, som ett V, väckte beundran och fascination. Hur lyckades ledarfågeln hålla sina färdkamrater i leden? Svaret låg, menade bestiariernas författare, i goda ledaregenskaper och sträng, hård, militärliknande disciplin.

De var dessutom goda väktarfåglar, ansågs det, eftersom de turades om att vakta. Och om en fågel var ensam löste den uppgiften med högsta betyg. Då stod den på vakt på ett ben med en sten i näbben (eller höll den i andra foten). Om den mot all förmodan skulle slumra till vaknade den av stenens fall till marken. Som den medeltida engelske författaren och resenären Gerald av Wales (1100-tal) skriver i en reseskildring: ”Vi borde följa tranans exempel och ständigt hålla vakt och vara försiktiga, ty vi är helt och fullt ovetande om den tidpunkt då tjuven oftast kommer.” Men i stället för sten ska vi bära på en religiös och helig plikt som gör att vi håller slöheten och slumrandet borta.

Tranan var alltså ett vaksamhetens symboldjur. Den dyker även upp som heraldiskt märke på bland annat ätterna Bruses och Kurks vapensköldar. En företrädare för ätten Kurk – kurki är finska för trana – var Nils Kurk (tidigt 1400-tal) med förankring i Uppland. Även Mälsåkerätten från Södermanland och Småland bar en trana i sin vapensköld.

Tupp

Tupp kallas hanen bland hönsfåglar. Hönsfåglar finns i hela världen och är uppdelade i sex familjer: skogshöns, fälthöns, trädhöns, storfothöns, pärlhöns och kalkoner. Tamhöns är den vanligaste fågeln i hela världen. Det finns cirka 25 miljarder hönor i världen. Orsaken till denna mångfald av hönsfåglar är att vi dels äter mycket ägg, dels tycker mycket om grillad kyckling. Utan den stora jordbruksrevolutionen med tämjandet av djur hade det inte funnits lika många hönor i världen, kanske bara ett par miljoner exemplar i Asien.

I början av 1970-talet undersöktes en båtgrav vid Prästgården i Gamla Uppsala, där en kvinna begravts obränd under 800-talet, det vill säga under vikingatiden. I hennes grav låg förutom en hund även delar av en tupp. Tuppen var en fågel som väckte inte bara uppsalaborna utan också självaste gudarna. Men tuppens galande betydde inte alltid att en ny dag gryr utan också att världen fördunklas. ”Vidofne heter han / som glänser i vinden, / tuppen på Minameids topp; / med sorg han förtrycker / Surts trollkvinna, / hon som heter Sinmara.” Så lyder den 24 diktstrofen i Eddans ”Fjölsvinnsmål”. Tuppen återfinns även i ”Voluspá”, som förebådare av onda tider, av Ragnarök. Tre tuppar skall gala. Den första, ”fagerröd, en hane / som Fjalar heter”; han lever i Jotunheim. Därefter skola asarna tupp Gullkamstuppen gala: ”han som väcker / Härfaderns mannar.” Till sist skola den tredje, som lever i underjorden, väcka sitt stridsfolk: ”en sotröd hane / i Hels salar”.

Att uppfatta tuppen som en väckare är gemensamt för flera kulturer och religioner, från antiken och framåt. I Kina var tuppen en vaksamhetens symboldjur och i antikens Grekland och Rom fick den ledsaga guden Apollon. Den har även hyllats för sin förmåga att kämpa och strida. Tuppfäktning har varit ett grymt folknöje på flera håll i världen, i till exempel Kina, även om myndigheterna försökt förbjuda verksamheten.
I väst fick tuppen en alldeles speciell betydelse tack vare Bibeln. Jesus sade till Petrus, sin lärjunge, som precis förklarat sin obrottsliga trohet och lojalitet till honom: ”Sannerligen, i natt innan tuppen gal skall du ha förnekat mig tre gånger” (Matteusevangeliet 26:34). Men de kristna teologerna under medeltiden fördömde aldrig tuppen, utan kritiserade Petrus förnekelse. För djurböckernas författare utgjorde tuppens galande en kallelse till de troende att be och läsa sina böcker. Tuppens galande påstods även skrämma bort nattens demoner. Och fågelns vana att gå upp med solen gjorde att den blev relativt vanlig som ornament på mekaniska ur, som började komma under senmedeltiden.

Den kyrkligt lärde encyklopedisten Isidorus (600-tal) menade att tuppen hade fått sitt namn efter romarnas ord för en kastrerad man, gallus. Inom svensk heraldik förekom tuppen som vapendjur för bland annat väpnaren Peter de Hugstadium (mitten av 1300-talet) och för den öländske häradshövdingen Ödgisl Pedersson (sent 1400-tal).

Referenser: Biedermann (1991) ”Korp” s. 230–232, ”Kråka” s. 240, ”Trana” s. 422–423, ”Tupp” s. 435–437; Den poetiska Eddan (2016); Eriksson (2009) s. 224–227, 246–249; Ekero Eriksson (2018) s. 80, 83, 84ff, 128, 143f, 151, 180f, 214f, 245f; von Hofsten (1957) s. 13, 20f, 63, 78, 84ff; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 219; NE ”Fåglar”, ”Korp”, Kråka”, ”Trana” och ”Hönsfåglar”; Otterberg (2008) s. 196–201, 213–215 och 500–505; Raneke (2001).

Får och get – bovider

Får

Tamfår utgör tillsammans med hund, katt och häst de äldsta av människans husdjur. Så långt tillbaka som för 11 000 år sedan (i norra Irak) går det att spåra domesticering av får. Får hölls tama eller halvvilda i större delen av Norden under perioden. Som djurart ingick får i det medeltida samlingsbegreppet ”småboskap”. För osteologer är det svårt att se skillnad på ben från får och get, varför det ofta står får/get när deras djurben benämns. De kallas också bovider.

Redan under bronsåldern, omkring 1700 f. Kr, födde troligen de första bosättarna i Gamla Uppsala upp får och getter. Långt senare, under vendeltid och vikingatid, hade även invånarna i byn vid Vattholmavägen får, men det finns inte så många spår efter dem i form av exempelvis mjölktänder, eftersom fåren lammade på våren när de var ute på sina betesmarker. Precis som kor och svin levde också får/get under samma tak som människorna, men ett nedbrunnet fähus från Storby backe från 400-500-talet visar att de också kunde bo i egna hus. Där återfanns bland andra djur tre får som bränts inne.

Under vendeltid kan man se att får var ett relativt vanligt offerdjur. Vid utgrävningarna av stolpfundamenten hittades bland annat får som byggoffer.

I flera av de vikingatida grophusen i byn hittades käkar från får, som placerats som ett slags stängningsoffer på lergolven när husens övergivits, innan själva gropen fylldes igen. Fårkäkarna var hela och inte sönder-styckade, som annars är brukligt vid slakt – de hade varsamt skurits bort från djurens huvuden. På aristokraternas kultplats intill deras gårdar vid Vattholmavägen, fann arkeologerna en mörkfärgning där rester låg efter ett lamm som bränts helt på ett bål.

Får slaktades och konsumerades på gårdarna men dyker även upp som gravgåvor, ett bruk som var spritt i Mälardalen. I till exempel båtgravarna i Vendel, cirka tre mil norr om Gamla Uppsala, har man hittat bland annat fårhuvud. Också i storhögen i Gnista upptäcktes delar av får.

Överlag var fåren viktiga för framställningen av textil. Men under vikingatiden föddes de inte bara upp för köttets och klädernas skull. Ullen användes sannolikt till segel till de nya fartygstyper som utmärkte vikingatiden.

Fårets stora materiella betydelse, till exempel som segelduk till vikingarnas skepp, och roll som födoämne, i såväl hall som enklare boning, motsvaras dock inte av hur den fornnordiska litteraturen värderar djuret. I den utgör fåret ett tamt djur som människan behöver utan vare sig några religiösa eller symboliska betydelser.

Under den kristna medeltiden däremot kom får, inte minst lammet, att tillskrivas högre mening och vara av stort symboliskt värde för människorna. Det har att göra med dels bilden av Jesus Kristus som Guds offerlamm, dels fåren som en liknelse för församlingen. I bestiarierna, de medeltida djurböckerna, står det: ”Fåret är ett försvarslöst, fredligt djur som bär ull på kroppen. Dess främsta fiende är vargen. På sommaren och hösten äter det mycket gräs, för att ha något i reserv när vintern kommer.” Eftersom fåren var så utsatta måste de skyddas mot vargen och de andra jagande rovdjuren. Detta naturliga faktum bidrog till att utveckla en symbo-lisk konstellation – flock, herde och hot utifrån – som utgjorde grunden för hur det medeltida samhället indelades. Eller i alla fall hur det borde se ut. Herden var prästen – vad är väl en biskopskräkla om inte en finare variant av herdestav? – och fåren hans församling, medan hotet utifrån utgjordes av djävulen och ondskan, vilken form eller skepnad hin håle än antog.

”När Människosonen kommer i sin härlighet tillsammans med alla sina änglar, då skall han sätta sig på härlighetens tron. Och alla folk skall samlas inför honom, och han skall skilja människorna som herden skiljer fåren från getterna. Han skall ställa fåren till höger om sig och getterna till vänster.” (Matteusevangeliet 25:31). Fårens placering på Herrens högra sida var den bästa. Att Bibeln har så mycket att säga om får, baggar, getter och lamm är inte konstigt. Det judiska folkets historia är en berättelse om nomader och bosättare med småboskap; fårets, lammets och baggens roll i den judiska och kristna religionen bottnade i en lång tradition av vandring och väntan.

”Bagge” var för övrigt ett nedsättande epitet på norrmän redan under 1200-talet. Och även ”svart får” går tillbaka på medeltiden och till Bibeln. I Första Moseboken (30:32) står, i samband med att Jakob skulle ta ut sin lön: ”Låt mig få gå igenom din hjord i dag och skilja ut alla mörka djur bland fåren och alla brokiga och spräckliga bland getterna.”

Också lammet, på latin agnus, var som sagt ett återkommande och vida spritt symboldjur under medeltiden. Enligt lärdomsgiganten Isidorus (600-tal) kommer namnen agnus av det grekiska ordet för ”from” eller från latinets agnoscere, som betyder ”känna igen”. Han menade att lamm var särdeles duktiga på att igenkänna sina föräldrar, därav namnet.

Även om Isidorus inte hade rätt i sak kom ändå hans tanke om lam-met att följa med in i medeltiden. Bokilluminatörer – sådana som illuminerade böcker, det vill säga färglade och utsmyckade medeltida handskrifter – och författare uppfattade lammet som en sinnebild för den gode kristne som ropar efter sin moder, kyrkan, som igenkänner sitt barns rop på hjälp och söker sig dit. Därför återges lammet oftast tillsammans med ett får.

Det finns en uppenbar kontinuitet i hur lamm brukades från vendeltid över vikingatid fram till och med medeltid. För både de förkristna och de kristna utgjorde får och lamm viktiga offerdjur. I Gamla testamentet figurerar djuret främst som ett omtyckt offerlamm. I Nya testamentet kallas Jesus för Guds lamm, vilket anknyter till de gamla skrifterna; Jesus skall liksom lammet offras. Djuret stod som en symbol för Kristus och avbildades inte sällan med en fana, en symbol för återuppståndelsen.

Referenser: Den poetiska Eddan (2016), ”Den höges tal”; Eriksson (2009) s. 72f, 91f; Ekero Eriksson (2018) s. 31, 98f, 127, 143, 154ff, 213, 220, 248f, 271ff, 283; von Hofsten (1957) s. 12 och 19; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 215; NE ”Får”; Otterberg (2008) s. 104–107.

Geten är ett av människans äldsta husdjur. Utvecklingen i stort i Norden har sannolikt gått från getskötsel till fåravel. Detta av ekonomiska orsaker, då exporten av ull ökade under yngre järnålder in i medeltiden.

Geten introducerades sannolikt i Gamla Uppsala redan med de första invånarna under bronsåldern. Det var ett relativt vanligt gravdjur under vendeltid och vikingatid. Får var dock vanligare än get i både begravningar och som husdjur vid gårdarna. Småbovider var dessutom mer vanliga i gravsammanhang i Gamla Uppsala under vendeltid än under vikingatid, vilket indikerar en förändrad syn på får/get. Man brände djuren hela, inte styckade.

Get i synnerhet getabocken dyker upp i eddadiktningen. Tors vagn drogs av två snabbrusande bockar, Tanngnjost (”den som gnisslar tänder”) och Tanngrisner (”den som har glest mellan tänderna”). I berättelsen om Tors färd till Utgårdaloke slaktas de båda bockarna för att dagen efter återuppstå med hjälp av Tors hammare. Med på resan var dock pojkarna Tjalve och Röskva, som bröt ett av benen för att komma åt märgen, och därmed gjorde ena bocken halt. I berättelsen blir geten en symbol för återuppståndelse; djuret som dödas på kvällen, för att väckas till liv dagen efter.

En annan känd get från den nordiska mytologin är Heidrun som står på Valhalls tak – ”Härfaderns hall” – och äter av trädet Lärads grenar. Lärad är möjligen ett annat namn för Yggdrasil, det stora världsträdet. ”Ett kar skall hon fylla / med klar dryck: / mjöd som aldrig minskar.” Bilden av Heidrun på Valhalls tak återger sannolikt bruket att låta getterna få vara på torvtaken. Heidruns förmåga att producera mjöd kan jämföras med urkon Audumbla, se Ko. På samma tak som Heidrun står för övrigt också hjorten Eiktyrne och äter av samma träd.

Språkligt (fornnordiska) kom get att brytas loss ur samlingsbegreppet ”småboskap”, vilket även innefattade får. ”Geitfé”, som är samma sak som get-fä, betydde således enbart get. Småboskap avsåg sedan bara får. Under medeltiden var getskinn ett viktigt råmaterial för pergament- och sämskskinnsberedning. I de medeltida djurböckerna, vilka för övrigt nedskrevs på pergament, skiljs geten (caper) ut från getabocken (hircus). Det gällde att hålla reda på djuren. För den vilda geten som levde i bergen och ibland verkade i dalgångarna hade positiva betydelser, medan getabocken hade en negativ innebörd. Getabocken är ”ett osedligt djur som puffar och bökar med huvudet och ständigt vill para sig” står det i bestiarierna. ”Den blickar åt sidorna för att kunna hitta oanständigheterna. Djuret sjuder av ett så brinnande begär att det heta blodet från en getabock kan upplösa en diamant.”

Getabocken var således ett djur som under medeltiden fick symbolisera osedlighet och kättja. Hela hans kropp kokade av begär, ständigt spanade han efter honor. Tillskrivandet av en stark könsdrift till getabocken ska kopplas samman med de medeltida lärdas och kyrkans fientlighet gentemot sexualitet i största allmänhet. Bilden av ett osedligt djur bidrog till att getabocken diaboliserades, tillskrivs djävulska egenskaper och ett diaboliskt utseende. Precis som djävulen hade också getabocken horn, klövar och var hårig. I och med att bocken befann sig långt från det oskyldiga, kristna lammet i symbolernas värld, kom djuret att representera syndare, judar och hedningar.

Från att ha varit ett djur som i eddans värld stod som symbol för återuppståndelse omvandlade märkligt nog kyrkan denna förkristna bild av geten till en djävulsbild och symbol för kättja. Det kristna lammet trängde undan den förkristna geten.

Referenser: Den poetiska Eddan (2016) ”Grimnesmål” (25), ”Kvädet om Hymer”; Eriksson (2009) s. 73–75; Ekero Eriksson (2018) s. 31, 98f, 180; von Hofsten (1957) s. 12, 63, 78; Otterberg (2008) s. 109–113; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 215.

Groda

Fyndet kommer från Norra gärdet i Gamla Uppsala och består av de främre och bakre extremiteterna, alltså fram- och bakbenen, efter fem grodor, troligtvis är det fem hela individer som lagts ned i ett vikingatida hus. Grodorna påträffades i stolphålet till den nordöstra hörnstolpen. Enstaka grodben hittades också i ett stolphål till husets västra gavel.

Grodor må vara små men de hade en stor symbolisk betydelse på medeltiden. I Uppenbarelseboken (16:13) står grodan som en symbol för demoner: ”Och jag såg att ur drakens mun och ur odjurets mun och ur den falske profetens mun kom det tre orena andar som var som paddor.” På samma sätt som groddjuren tjattrar och gör oväsen stör kättarna och deras demoner den kristna ordningen.

Referenser: Barber (1992); Carlie (2004).

8. Den djävulska amfibien – eller bara en helt vanlig groda? Bildkälla: Bestiary.ca

Hund

Till sitt ursprung går hunden tillbaka på flera geografiska raser av varg. Under forntid och äldre tid, fram till och med medeltiden, uppfattades hunden primärt som ett nyttodjur och inte sällskapsdjur. Vid avel sammanparades därför lämpliga djur för att få fram egenskaper och utseenden som ansågs nyttiga för människan.

Hundar vandrade lösa omkring i Gamla Uppsala men var ändå knutna till sina ägare, vilket framkommer i gravmaterialet. Av benrester efter tamdjuren som återfinns vid gårdarna utgör hundar endast en liten andel. I gravarna däremot förekommer de mer frekvent, vilket visar att man lät hund få följa sina ägare i döden. Antalet hundar i begravningar minskar dock under perioden.

Hunden utgjorde ett populärt statusdjur och en människas nära vän. Man tycks inte ha ätit hund, i alla fall inte i någon större utsträckning – endast ett lårben, daterat till vikingatid/medeltid och påträffat i ett grophus, har styckningsspår. Däremot åt hundar hundkött, vilket avslöjas av gnagmärken och spår av magsyra på hundbenen.

I en brandgrav vid Storby backe, daterad till 620–700, återfanns bland annat hund och jaktfågel. Hund påträffades också tillsammans med häst i en rik kvinnograv från vendeltiden. Även en häst hade bränts tillsammans med den döda och bland benen påträffades också get och svin som troligtvis varit färdkost till livet efter döden. I samma grav fanns också flera fåglar som bland annat tamhöna, andfågel och gåsfågel. Hundarna som lades i gravarna var så gott som samtliga fullvuxna, från två år och uppåt. Endast några få hundvalpar konstaterades i gravmaterialet (brandgravar).

Också på andra håll återfinns hund i gravmaterial från perioden såsom i kungshögarna, stormannahögen i Gnista samt i båtgravarna i Vendel och Valsgärde – det var mycket vanligt att en hund lades ned i graven tillsammans med den döda. Kombinationen häst, hund och duvhök, se Jaktfågel, är vanlig i elitens gravar, inte bara i Gamla Uppsala utan också i exempelvis Rickeby i Vallentuna. De utgjorde attribut för en storman och passande djur för ståndsmässig jakt.

Ett intressant fynd i Gamla Uppsala utgör förekomsten av hundskallar vid gårdarna, inte sällan inne i själva husen. Människorna grävde avsiktligen ned dem där. Det var sannolikt ett sätt att säkra gårdens lycka och välgång samt hålla objudna gäster borta. I ett av stolphålen i stolpmonumentet hade en hel valp lagts ned som ett slags stängningsoffer när stolpraderna slutade att användas någon gång kring mitten av 600-talet.

Hunden fyllde alltså flera funktioner såsom husdjur (sällskapsdjur), offerdjur, vallhund (får), jaktdjur och vakthund. I sagan om Helge Hundingsbane beskrivs hur en sådan jakt med hund går till. Efter att jakthökar slagit orrar i luften och dödat dem sprang hundarna och samlade in dem ”som föll till jorden”.

När det gäller hunden som offerdjur finns det skildrat av Adam av Bremen, som angående de stora sammankomsterna i Gamla Uppsala, beskriver hur nordborna inte bara offrade människor – ”av varje levande varelse av manligt kön offras nio stycken, med vilkas blod man brukar blidka gudarna” – utan också hundar och hästar. ”Kropparna … hängs upp i en lund nära templet.”

Hundar som vaktdjur dyker upp i den fornnordiska litteraturen till exempel i Eddan och de isländska sagorna. Det var på intet sätt unikt med hundar som väktare i saga och myt. I den antika mytologin vaktade en hund, Kerberos, ingången till dödsriket. Också den nordiska mytologin hade en hund som väktare, Garm. Om denna berättar Eddan (”Valans spådom”): ”Högt gnyr Garm / vid Gnipahålan, / fjättrarna bryts, / lös är nu Fenrisulven.” Och i det dramatiska kvädet ”Balders drömmar” i samma bok står det att läsa: ”Upp steg Oden, / åldrige guden, / lade sadeln / på Sleipners rygg, / red sedan ned / till Nifelhel, / mötte där en hund / som kommit från Hel. / Blodig var den / framme på bringan / och gnydde länge / på galdrarnas fader.” En sådan vakthund höll både människor och gudar borta från dödsriket Hel, ty tanken var att ingen levande skulle bege sig dit. Inte ens gudarna var välkomna, förrän deras tid var inne. Det skulle Garm se till. Kanske var det samma sak med de rituella depositionerna i husen i Gamla Uppsala – dessa skulle hålla både onda människor och gudar borta?

Hunden har länge följt människan och har därför också bidragit till att skapa en positiv aura runt djuret. I den medeltida kulturen – i den världsliga konsten och i den kristna ikonografin – stod också hunden för trohet och vaksamhet. Men bestiarierna, djurböckerna, tillskriver och tolkar djuret även negativt. I djurböckerna står att hunden gärna återvänder till sina spyor. Det blev för uttolkarna en sinnebild av människan som efter att ha biktat sig likväl vänder tillbaka till sitt syndiga liv.

Det positiva med hunden kompenserade emellertid djurets negativa sidor. Den figurerar ofta som symbol för just trohet: vasallens eller makans. I den betydelsen uppträder hundar också på gravstenar. Det finns till och med exempel på hundar som under medeltiden blev helgonförklarade, som helbrägdagöraren Sankt Guinefort, en vinthund från trakterna kring Dombes i Frankrike. Påven sanktionerade dock aldrig hundhelgonet men kulten lever i viss form kvar än i dag i området.

Det fanns olika slags hundkategorier under medeltiden. Utifrån rättsligt material, angående när böter skulle gäldas för hundar som blivit dräpta, går det att urskilja några av kategorierna: knähund, mjöhund (ungefär vinthund), jakthund, vallhund och gårdvar. Av dessa hade knähunden störst bötesbelopp, följt av mjöhund. Anledningen behöver inte vara status utan svårigheten i att skaffa fram dem. Jakthundar, vallhundar och gårdvarar var vanliga och relativt lätta att få tag på nya, medan knähundar och mjöhundar var mer svåranskaffade. Dessa hundar skilde sig åt inte bara i fråga om egenskaper utan också utseende, vilket framgår av annat historiskt material från tiden.

Referenser: Den poetiska Eddan (2016), ”Valans spådom”, ”Balders drömmar”; Eriksson (2009) s. 128–131; Ekero Eriksson (2018) s. 100, 128, 145, 152, 154ff, 156ff, 161, 248f, 271f, 291; von Hofsten (1957) s. 12, 15, 62, 77; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 218; Otterberg (2008) s. 142–151; Schmitt (1985).

Häst

Vildhäst levde ursprungligen i Europa och Asien. Trettiotusen år gamla grottmålningar från istiden avbildar bland annat vildhäst. Hästen tämjdes för cirka 5 000 – 6 000 år sedan. I de flesta stora civilisationer har hästen tjänat människan som dragdjur, riddjur och nöje, i krig och fred. Man skiljer mellan vildhäst och tamhäst. De tama hästraserna delas in i en orientalisk och en västlig variant. De orientaliska raserna uppstod genom antik hästavel i Främre Orienten. Den västliga varianten härstammar från domesticerade västeuropeiska hästar. Redan i forntiden fanns det flera varianter och blandningar mellan olika raser.

Forntiden

Hästar förekommer ymnigt i Gamla Uppsala såväl i gravmaterialet som i matavfall på gårdarna. Slaktavfallet vid gårdarna visar att hästkött konsumerades regelbundet. De hästar som slaktades vid gårdarna låg i åldersspannet 2–4 år, då hade de uppnått full kroppsvikt. Detta är ovanligt, hästkött åt man i regel bara när hästen var så gammal att den tjänat ut och ändå skulle slaktas. Häst finns också i både östhögen och västhögen. Att hästen var en självklar del av stormannens liv gäller under både vendeltid och vikingatid. Precis som på andra håll i Mälarlandskapet kremerades som

regel hela hästen på bål i Gamla Uppsala, inte bara delar av den.
Ett av de sensationella fynden i Gamla Uppsala var upptäckten av stolpraderna. Troligtvis har stolpraderna prytts av hästhuvuden – arkeologerna påträffade skallar i fundamenten. Dessa rituella depositioner gjordes i samband med både konstruktionen och övergivandet av monumentet under 600-talet.

9. Vendeltida gyllene beslag från Valsgärde som har hört till prakthuvudlag för en häst.
Foto: Gabriel Hildebrand

Tillsammans med nötkreaturen spelade hästen således en viktig roll i den kollektiva kulten i Gamla Uppsala. Vad en person som kom resande från norr tänkte på när han eller hon passerade den nästan en kilometer långa raden av stolpar med hästhuvuden är, förstås, omöjligt att veta säkert. Men sannolikt ingav stolpfundamentet både stor respekt och en aning rädsla inför det heliga som på detta sätt inringades i Gamla Uppsala.

En tolkning som lagts fram är att hästar som skulle offras i Gamla Uppsala valdes ut genom hästkapplöpningar och hingsthetsningar. Kanske är det dessa utvalda hästar, segrarna, som ligger i stolpraderna? Det är inte omöjligt att nordborna inspirerats till stolpraderna och eventuella hästkapplöpningar från besök i Konstantinopel vars stora hippodrom var mycket känd och omtalad i sin tid.

Utgrävningarna visar att det fanns ett kungligt stuteri i Gamla Uppsala där offerhästar och riddjur föddes upp i stor skala. ”Doften av häst, halm och gödsel måste ha känts på långt håll”, skriver arkeologen och författaren Kristina Ekero Eriksson. Hästar behövdes bland annat i kungens hird, som offerdjur och för köttproduktion. Krigarnas hästar brukades dock inte i själva striden, utan användes sannolikt som riddjur till och från stridsfälten. De gick sannolikt också på avsalu, kanske långväga som till utlandet, eller såldes till andra gårdar i och omkring Gamla Uppsala.

10. I Gamla Uppsala födde man upp hästar, åt dem och använde dem i kultsammanhang. Hästhuvuden kan ha krönt vissa av stolparna. Foto: Egil Josefson

Hästen var sedan länge ett heligt djur och använt offerdjur bland germaner och andra indoeuropeiska folk. Enligt den romerska författaren Jordanes hade svearna utmärkta hästar. Mankhöjden på hästarna i Gamla Uppsala var i snitt 134 centimeter. Men det fanns flera typer av hästar i Gamla Uppsala: småvuxna, ungefär som gotlandsruss, en något större variant som islandshäst ungefär samt en större variant. Färgerna varierade: bruna, rödbruna och svarta.

Ett intressant resultat av utgrävningarna i Gamla Uppsala var att man åt häst, mest ston och ungdjur. Hingstarna fördes bort. Matrester visar att man fortsatte att äta häst i Gamla Uppsala även under medeltiden, trots kristendomens förbud mot att äta hästkött.

Hästens betydelse för människan kan inte överskattas. Redan i den istida grottkonsten avbildas vildhästar. Den tämjdes för cirka 5 000 år sedan, först i Cen-

11. Beslag i form av en hingst.
Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet

tralasien och sedan på andra håll i världen. Som symboldjur dyker den upp bland annat som dragdjur åt himlavagnen eller solen, exempelvis Apollons, och Mithras flammande vagn. Känd var också antikens bevingade häst Pegasus.

Att den därför spelade stor roll i den nordiska mytologin är inte konstigt. En känd häst från den nordiska mytologin är Odens häst Sleipner. Den red han ofta på: ”Upp steg Oden, / åldrige guden, / lade sadeln / på Sleipners rygg”, står det i till exempel eddadikten ”Balders drömmar” (2). Det är den snabbaste hästen som går att uppbringa, den rider fortare än vinden. Sleipner tar sig fram lika lätt i luften och till havs som på marken.

Två andra namngivna och kända hästar ur mytologin är Skinfaxe och Rimfaxe. Skinfaxe är hästen som symboliserar dagen, den som ”över himlen drar / dagsljus till dugliga människor”, står det i eddadikten ”Vaftrudnes visdomstävlan” (12). Rimfaxe heter hästen som kommer från öst: ”hästen som drar / natten till nådiga gudar.” Från Rimfaxes mule dryper varje morgon dagg ner i dalarna, påpekas det i samma dikt (13–14).

Svadilfare var en svart hingst som gjorde ett riktigt hästjobb med att hjälpa en jätte bygga asarnas stora fästning. För att försena arbetet – asarna hade nämligen lovat bort Freja i belöning och fått kalla fötter efter att ha sett att Svadilfare i arbete – förvandlade Loke sig till ett grått sto för att locka bort hingsten. Den listige Loke lyckades men resultatet av avvändandet av Svadilfare från sina arbetsuppgifter blev fölet Sleipner, som var grå, och senare skänktes i gåva till Oden. Eftersom Loke var mor(!) till Sleipner var hästen även syskon med Fenrisulven, Midgårdsormen och Hel. Vid Ragnarök kommer Fenrisulven att döda Sleipner.

Överlag visar eddadikterna hur gudarna tar väl hand om sina hästar. I till exempel ”Trymskvädet” (6) sitter jätten Trym, ”tursarnas herre”, på högen och snor ett halsband av guld ”åt sina hyndor” och trimmar manen ”på sina hästar”.

Hästavel i Gamla Uppsala är beskriven i Ynglingasagan. Kung Adils, som huserade i Gamla Uppsala och som enligt Snorre Sturlason är höglagd där, var särdeles förtjust i att syssla med hästuppfödning. En av hans riktigt fina hästar, som var ett krigsbyte, är till och med känd vid namn: Hravn. Kung Adils dog till och med på grund av en häst när hans riddjur snubblade och kungen föll ned med huvudet mot en sten och slog sig så illa att han avled. Det ges fler exempel i Ynglingasagan på kungar och hästskötsel i Gamla Uppsala. Till exempel Alrik och Erik ”som hade för vana att rida in hästar och lära dem att både gå och springa” De tävlade om ”om vem som red bäst eller hade bättre hästar”. Enligt Ynglingasagan dödade bröderna varandra med betsel. Ännu under 1600-talet finns uppgifter om att det fanns mycket hästar i Gamla Uppsala, att det var en tradition med långa anor.

Hästen förekommer ofta som kenning till exempel ”våghästar” (skepp) och ”rullhästen” (skepp) vilket ytterligare visar på hästen stora symboliska roll för nordborna.

12. Hästar var vanliga både som riddjur och som så kallade kenningar. Foto: https://sv.wikipedia.org/wiki/Islandsh%C3%A4st#/media/File:Iceland_horse_herd_in_August.jpg

Medeltiden

Hästens betydelse avtog inte under medeltiden. I själva verket är hästen tillsammans med hunden en av människans äldsta och mest trogna följeslagare. Hästar har varit passande gåvor till kungar och kejsare samt offergåvor till gudar. Av bestiariernas djur tillhör hästen det mest naturtrogna återgivna djuret. Alla människor visste hur en häst såg ut, från kung och riddare till enklaste torpare och fattigaste vagabond, ja till och med barn var tidigt införstådda med hästens utseende. Oavsett om man bodde i staden eller på landet utgjorde hästar ett naturligt och självklart inslag i vardagslivet. De användes även i gruvor, och drog tunga vagnar, utan att någonsin få se dagsljuset och solen.

De medeltida djurböckerna ägnar stort utrymme åt hästen. Böckerna beskriver hästens olika kvaliteter: form, skönhet, temperament och färg. Den ska ha en fast och stark kropp. Djurets höjd bör vara anpassad efter dess styrka. Hästens sidor skall vara smala, bakkroppen välformad och framkroppen bred. Det är viktigt med starka ben och hovar, står det, oavsett om hästen ska användas som rid-, last- eller krigshäst. Huvudet ska vara litet med åtstramande skinn, öronen korta och helst upprätta. En vacker häst har stora ögon och vida näsborrar, påpekas det, medan en kraftig nacke med fin man ytterligare förstärker de sköna dragen. Svansen ska vara tjock. Alla färger gick an, förutom gråbrun, det ansågs simpelt.

Att hästen beskrivs så ingående och noggrant i djurböckerna har att göra med dess stora betydelse för människan, i vardag och i arbete, inklusive krig. Dess symboliska värden underordnades dess praktiska betydelse. Hästens moraliska värde var alltid avhängig dess ryttare, kan man säga, den kunde vara både ond eller god. När den segrande Kristus syns rida på en stor, vit häst är det en god häst; när apokalypsens fyra

ryttare stormar fram på sina plågade riddjur är det onda hästar.

En känd motivbild från medeltiden är Sankt Georgs (Görans) kamp mot draken. Hästen är minst lika delaktig som riddaren i kampen mot den onda draken. En sådan avbildning återfinns i Gamla Uppsala kyrka, i den så kallade brudkammaren.

Referenser: Biedermann (1991) ”Häst” s. 191–192; Den poetiska Eddan (2016) ”Vaftrudnes visdomstävlan”, ”Trymskvädet” ; Eriksson (2009) s. ; Ekero Eriksson (2018) passim men särskilt s. 102–123; von Hofsten (1957) s. 13, 20, 63, 78; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 212–213; NE ”Hästar”; Nilsén (1992) s. 103; Sundkvists (2001).

Jakt- och rovfågel

Rovfåglar såsom falk, hök och örn har kraftig, krökt näbb, kraftiga ben samt fötter med långa, böjda klor. Ett annat kännetecken är att de har mycket god syn samt att de jagar och fångar sina byten med klorna. I Sverige finns havsörn, kungsörn, glada, fjällvråk, ormvråk, bivråk, kärrhök, ängshök, stäpphök, sparvhök, duvhök, jaktfalk, pilgrimsfalk, lärkfalk, stenfalk, tornfalk, aftonfalk och fiskgjuse.

Arkeologerna har funnit många ben från vildfågel bland gårdarna i byn vid Vattholmavägen. Dit hör vattenrall, gräsand, småskrake, orre, mås, nötkråka, stare, gråsparv, trana, skogsduva och kråka. En del av dem kan ha dödats i samband med jakt med rovfågel. I två grophus från vikingatiden hittades ben från duvhök, som var den vanligaste jaktfågeln under yngre järnålder. I ett av grophusen hittades även vingben från skogsduva, som troligen hört till ett fjäderspel, som använts till att träna rovfåglar med.

Jaktfågel påträffades också i två av de vendeltida gravarna på Storby backe – i den ena låg duvhök, i den andra berguv och pilgrimsfalk. Duvhök har också påträffats i både Östhögen och Västhögen. Sammantaget visar jakt- och rovfågelfynden, både i gårdarna och i gravarna, på en aristokratisk miljö där jakt med duvhök, berguv och pilgrimsfalk varit självklara inslag.

Falkenering var bevisligen en populär syssla bland de vendeltida och vikingatida aristokraterna. Bruket att jaga med rovfågel spreds bland samhällseliten under slutet av 500-talet och återfinns i så gott som alla storhögar i Uppland och Södermanland. Inspirationen kom sannolikt från Frankerriket och kanske har någon sveakung i Gamla Uppsala fått ta emot en vältränad jaktfågel som gåva från en mäktig person i det avlägsna riket. Även fåglarnas bytesdjur – grågås, vildand, trana, stare och skogsduva –

13. Duvhök var en uppskattad jaktfågel under hela perioden. Foto: https://sv.wikipedia.org/wiki/Duvh%C3%B6k

lades ned i gravarna. Jaktturer anordnades av aristokrater och kungafamilj i Gamla Uppsala.

Rovfågelns ställning i den vendeltida och vikingatida världen var således stor. Duvhökar, berguvar och pilgrimsfalkar användes som sagt till jakt och var viktiga statussymboler. Jaktfågelvar också ett relativt vanligt motiv på föremål. Doppsko med falkmotiv har hittats i östra Mellansverige, bland annat i Gamla Uppsala och utefter de östliga kontaktvägarna. Doppskon med falken från Gamla Uppsala, är ett offerfynd från krigarnas kultplats i byn och speglar ett östligt nätverk (Ryssland). ”Det kan alltså ha varit en vittberest Gamla Uppsala-bo som ägt svärdsskidan prydd med en störtande falk”, påpekar arkeologen och författaren Kristina Ekero-Eriksson.

Falken är ett mycket gammalt symboldjur. I forntidens Egypten bar guden Horus en falks huvud och fågeln var ett kungligt attribut. Också solguden Ra avbildades som falk med flera gudar. Jaktfåglar är omnämnda i den fornnordiska litteraturen såsom i eddadiktningen och de isländska sagorna. En hök omnämns bland annat i Olav den heliges historia. Sagan skildrar hur en kunglig jakt kunde gå till: ”Tidigt en dag red kungen ut med sina hökar och hundar och hans män följde honom. När de släppte hökarna dödade kungens hök två orrar i ett slag och genast därefter slog den ned igen och dödade tre orrar.” Hundarna sprang sedan och samlade in bytena. I Eddans hjältedikt om Sigurd skall två fåglar brännas vid hjältens sida, sannolikt var det jaktfåglar som diktaren tänkte på.

Hökar (haukr), det vill säga rovfåglar i största allmänhet, spelade också en stor roll i den nordiska mytologin. Där fanns till exempel Väderfölner, höken som satt placerad mellan ögonen på den stora örnen i jätteasken Yggdrasil.

I en vendeltida grav i Rickeby i Vallentuna, påträffades en tärning prydd med ordet ”haukr” alltså hök, inristat med runor. I graven låg även jaktfågel, däribland duvhök.

Jaktfågelns ställning förblev lika stark under medeltiden. Det påstods att de bästa jaktfåglarna under medeltiden kom från Sverige och Norge. I Domesday Book från 1086 omnämns till exempel en norsk hök. Särskilt

åtråvärda var de vita nordiska falkarna.

Medeltidens djurböcker har bara positivt att berätta om jaktfåglar. ”Höken är en liten fågel med stort mod” står det till exempel. Höken dyker upp även i fabler och i riddarromaner, oftast tillsammans med falken som jaktfågel. Här, i denna handledning, görs ingen skillnad mellan falk (falco) och hök (accipiter). Bestiarierna har ungefär samma sak att säga om båda. Djurböckerna beskriver hur höken som förälder är hård mot sina barn: ”när de är flygfärdiga får de ingen mat, utan höken slår med sina vingar för att få ungarna att lämna boet.” Det togs som en sedelärande instruktion i hur en god förälder bör agera gentemot sina barn. Det beskrivs även att när fågeln blir gammal och fjäderskruden förlorar sin spänst, ”värmer den sina vingar – antingen i en het vind eller genom att slå häftigt med dem – så att de gamla fjädrarna faller av.” Detta märkliga beteende hade en symbolisk i nnebörd: den människa som kommer i kontakt med den heliga andens varma och ljuva andedräkt gör sig av med sitt gamla liv.

Man jämförde även den burfångade vilda höken, som efter ett tag förlorar sina gamla fjädrar för att få nya, med en nybliven munk. En munk som nyligen trätt in i ett kloster måste göra sig av med alla sina synder och laster och förvandlas till en ny människa. Först när de nya fjädrarna vuxit ut ordentligt var det lämpligt att släppa ut höken, och på samma sätt var det med munken. Han måste vara trygg i sin nya roll för att kunna lämna klostrets trygga hägn och ge sig ut i samhället igen. Precis som höken alltid återvänder till sin herres hand – det gamla jaktmotivet – återvände alltid munken till sitt kloster. Burens sittpinne blev en symbol för klosterreglerna, som höll munken på sin plats.

Som vapendjur förekom höken på ätten Falks hjälmar och vapensköldar. Ätten kallade sig till en början Krage eftersom fågeln uppfattades vara en kråka, men i och med Bo och Peder Falk (1300-talets senare hälft) fick ätten sitt senare namn.

Örn

Inga arkeologiska spår finns efter örn i Gamla Uppsala, men eftersom fågeln ändå varit central i den fornnordiska mytologin och förekom allmänt i landet ges den här ett eget avsnitt. Den var dessutom en mycket betydelsefull symbolfågel under medeltiden.

En örn återfinns bland annat i eddadikten ”Völvans spådom” (48): ”Mens örnen skrikande / sliter i lik, / kommer Nagelfar loss”. Och längre fram i samma dikt (57): ”och där flyger örnen, / den som från fjället / fångar fiskar.” Man gjorde ingen artåtskillnad mellan örn och fiskgjuse varför örnen som fångar fiskar på fjället även kan avse såväl havsörn som fiskgjuse. Oden färdades ibland också i skepnad av en örn. Örnen var luftens herre som såg allting. Rovfågeln återfinns också som motiv på de vendeltida hjälmarna.

I ”Vaftrudnes visdomstävlan” (37) beskrivs hur jätten Hräsvelg, namnet betyder liksväljare, antar örnens skepnad: ”Hräsvelg heter jätten / som vid himlens ända / evigt ruvar i örnhamn. / Från hans vingar / kommer vinden / flygande över allt folk.”

Känt är också raderna från runstenen vid Gripsholm, som omtalar hur männen reste österut och ”gåvo örnen föda” i ett vikingatåg. Att ge örnen föda betydde att man stred och lämnade fiender kvar döda på slagfältet som örnar sedan åt av.

Örnen är en kunglig heraldisk symbol under medeltiden såsom den tyske kejsarens dubbelörn och de polska kungarna för att nämna två exempel. Enligt antika föreställningar kunde örnen stirra in i solen utan att blinka och därmed genomskåda det dolda för människan. Det var även ett sätt för fågeln att föryngra sig, påstods det. I det romerska riket stod örnen som symbol för imperiets aldrig svikande förmåga att resa sig och besegra sina fiender. Fågeln var också guden Jupiters (Zeus) attribut. I flera civilisationer har örnen varit ett centralt symboldjur såsom i den aztekiska kulturen och i det gamla Kina. Fågelns tillskrivna himmelska krafter och förmågor dyker upp inom kristen idévärld. I den kristna ikonografin är örnen en symbol för evangelisten Johannes.

Referenser: Biedermann (1991) ”Falk” s. 113–114 och ”Örn” s. 491–494; Den poetiska Eddan (2016) ”Völvans spådom”, ”Vavtrudnes visdomstävlan”; Eriksson (2009) s. 219–221; Ekero Eriksson (2018) s. 83, 143f, 145–152, 230ff, 248f; Hedeager (2001); von Hofsten (1957) s. 13, 21–25, 78; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 219; NE ”Rovfåglar”; Otterberg (2008) s. 87–95, 97f, 154–160, 171–175.

Katt

Katten är precis som hunden ett av människans äldsta husdjur. I nästan hela världen och under så gott som alla tider, från det att människan blev bofast, har det funnits katter som smugit omkring, jagat möss och spunnit i människornas närhet. Den härstammar från olika geografiska raser av främst nordafrikansk strimmig vildkatt och europeisk vildkatt. Det finns även asiatiska varianter men de torde inte ha funnits i någon större utbredning, om ens någon, i Norden under forntiden.

Katter förekommer i det arkeologiska materialet från både gravarna och gårdarna i Gamla Uppsala, men inte i samma stora utsträckning som hundar och andra djur. Katter var inte lika vanliga husdjur som hundar, i alla fall inte i Gamla Uppsala under perioden. Tamkatter dyker dock upp i Sverige från åtminstone äldre järnålder exempelvis i Överbo i Västergötland, daterat till 100 e. Kr. och från Rasbo i Uppland, daterat till 200–400 f. Kr. Katter blir mer vanligt förekommande under vikingatid och medeltid men de lokala variationerna är stora.

Arkeologerna påträffade katt i tre begravningar på Storby backe, en från vendeltid och två från vikingatid. Katterna lades hela på bålet. Vissa fynd från Gamla Uppsala men främst från andra håll i landet visar att man tog till vara kattskinnet och använde det till klädesplagg.

Katter dyker dessvärre endast upp lite i den fornnordiska litteraturen, vilket nog inte speglar djurets faktiska roll och betydelse för människorna. Det lilla som står om katter antyder en stor roll. Det talas bland annat om att det magiska rep som skulle hålla Fenrisulven bunden var tillverkat av kvinnoskägg, bergsrot, björnsenor, fiskens andedräkt, fågelspott och kattbuller. Fruktbarhetsgudinnan Freja färdas i en vagn dragen av katter alternativt lodjur, enligt Snorres Edda (”Gylfaginning”). Och i Eriks rödes saga framträder en völva, en sejdande sierska, i klädd en svart lammskinnshuva med foder av vitt kattskinn samt handskar fodrade av kattskinn.

Myterna om katter har varit många sett till de stora civilisationerna. I det gamla Egypten trodde man på kattgudinnan Bastet, som dyrkades genom att människorna hade tama katter i hemmet. Under romersk kejsartid användes katter som mus- och sorkfångare. Djuret symboliserade det goda, men också mörkrets makter.

Medeltidens katter smyger självklart också fram i djurböckerna. Där påpekas det att de, förutom jagar möss, också har utmärkt syn, ”även i mörkret”. Det var dock en suspekt egenskap. Katter ansågs därför ha kopplingar till mörkrets makter. Enligt Bibelns moseböcker var katt ett orent djur. Det florerade många berättelser och sagor om hur kattdjuret stod i förbindelse med djävulen. Uttrycket att i mörkret är alla katter grå, är dock en senare konstruktion.

Referenser: Biedermann (1991) ”Katt” s. 215; Broberg (2004); Eriksson (2009) s. 134; von Hofsten (1957) s. 78; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 218; NE ”Katter”; Otterberg (2008) s. 187–193. Snorres Edda, ”Gylfaginning”.

Kronhjort och hjort

Hjortdjur finns i större delen av världen. I Sverige finns arterna dovhjort, kronhjort, rådjur, älg samt ren. Älg behandlas separat i föreliggande handledning, se Älg. Kronhjorten var vanligare i Norden under forntiden än vad den är idag. Den finns bland annat avbildad på hällristningar. Dovhjorten däremot kom inte till Sverige förrän under senmedeltid, kanske så sent som på 1500-talet.

Ben från hjortdjur och andra vilda djur är sparsamt förekommande på gårdarna i Gamla Uppsala. Det gäller också på gravfältet. Men i en byggnad som brändes ned på 600-talet, på den gård där aristokraterna höll till i byn vid Vattholmvägen, upptäckte arkeologerna ett fragment av ett strykbräde tillverkat av älg- eller kronhjortshorn. Hjort påträffades också i en av de rikaste gravarna på Storby backe, där en man begravts under vendeltid tillsammans med 16 djur och ett barn.

Hjorten förekom i den nordiska mytologin. Den håller till i det stora världsträdet Yggdrasil. I trädets mäktiga grenverk huserar fyra hjortar. I Eddans ”Grimnesmål” (26 och 33) står att läsa: ”Fyra hjortar / står med framsträckt hals / och gnager på trädets grenar: / Dain och Dvalen, / Duneyr och Duratror.” Dain symboliserade döden; Dvalin var sömnen och dvalan; Duneyr var den som ”dånade över grusmarken”. Duratrors namn förblir outtytt. Dessutom står om Odens hall: ”Eiktyrne heter hjorten / som står på Härfaderns hall / och gnager på Lärads grenar. / Från hans horn dryper / dagg ner i Hvergelme; / därifrån flyter alla floder.” Hur dessa djur tillbads och dyrkades, om de nu gjorde det, är svårt att säga något om. Kanske åkallade man djuren i någon helig lund. Under altaret i Frösö kyrka i Jämtland har arkeologerna funnit spår efter ett offerträd, där mestadels skallar från olika djur tros ha hängt, däribland kronhjort.

Hjort dyker även upp i de isländska hjältesagorna såsom den om Helge Hundingsbane. Där används hjorten och hjorthorn som en positiv liknelse; hjälten sägs resa sig över andra hövdingar och stormän som hjortens glänsande horn mot himlen.

Djuret finns även representerad i annan litteratur. I Beowulfkvädet heter den stora hall som ägs av kung Hrothgar just Hjort.

I de medeltida djurböckerna dyker djuret upp: ”Hjorten är ett fyrfotadjur som inte tycker om ormar. När den drabbas av svaghet drar den med hjälp av luften från näsborrarna ut ormar från deras grottor och återfår styrkan genom att antingen äta upp reptilerna eller stampa dem till döds. Den kan också dricka ur en frisk källa för att återfå sina krafter.” Till detta lägger även bestiarierna att hjortar hjälper varandra när de ska ta sig över en flod genom att lägga huvudet på bakdelen hos den som simmar framför.

Kronhjort och hjortar hade överlag en positiv betydelse under medeltiden. De bar tydliga kopplingar till Jesus Kristus, ansågs det. Precis som Kristus skulle trampa och döda jätteormen, som var djävulen i förklädnad, krossade hjorten det onda i skepnad av ormar. Och liksom Kristus hämtade sina krafter ur andlighetens källa, drack sig hjorten frisk ur ett vattenflöde.

I byn vid Vattholmavägen hittades ett så kallat paradisspänne, där man kan se något i mitten som tolkats som en brunn. På andra sådana spännen kan man se hjortar dricka ur brunnen. Kanske anspelar motivet på vers 42 ur Psaltaren där det står skrivet: ”Som hjorten längtar till bäckens vatten, så längtar jag till dig, o Gud”.

Att hjorten lyckades jaga ut ondskans hantlangare på det sätt som bestiarierna beskriver har, menade medeltidens lärde, paralleller till hur Jesus i Gadara fördrev demonerna ur två besatta och sände ondskans andeväsen till en svinhjord. Och bilden av hjortar som hjälper varandra att ta sig över flodens stridande ström var en symbolbild för människor som gav varandra hjälp och som i tider av motgång bar varandra genom kriser; ett förfarande som tar människan från världslighet till andlighet och spiritualitet.

Men hjorten och kronhjorten var också ett jagat djur, inte bara en upphöjd symbol. Medeltida jaktscener i såväl djurböckerna som jaktböckerna visar hur en hjort skräckslagen flyr undan en flock jakthundar som ligger strax efter. Pilar sitter fast i djurets kropp. Jakt på hjort var dock skyddat av jaktlagar, så folk var tvungna att söka kungligt tillstånd för att få fälla en kronhjort.

I de medeltida hjältedikterna och riddarsagorna är hjorten ett mycket populärt jaktdjur. Riddarromanernas hjälte Tristan – han som älskade sin Isolde eftersom båda druckit av den ödesdigra trolldrycken som beseglade deras öde – gjorde sin första beryktade insats i samband med en sådan jakt: han visade ett häpet jaktlag hur man korrekt styckar en hjort.

Djuret omtals även i helgonskildringar, som helgonattribut. Vårt svenska helgon Katarina av Vadstena, som var fjärde barnet till heliga Birgitta, hade ofta en hjort vilande vid sin sida. Djuret finns ofta också på dopfuntar och anspelar då, som tidigare nämnts, på en vers ur Psaltaren.

Hjorten dyker också upp som heraldiskt djur på vapensköldar. Den engelske kungen Richard III bar exempelvis hjortar i sin sköld. Inom svensk heraldik förekommer djuret i flera varianter. Den småländske riddaren Harald Torstensson (1300-tal) bar en hjort i helfigur, med tungan utsträckt, medan den bohuslänske lågadelsätten Green (af Sundsby) hade ett hjorthuvud i profil som sitt vapen.

Referenser: Biedermann (1991) s. 174–176; Den poetiska Eddan (2016) ”Grimnesmål”; Eriksson (2009) s. 81–85; Ekero Eriksson (2018) s. 31, 211; von Hofsten (1957) s. 12, 18, 78, 81; Iregren (1989); NE ”Hjortdjur”, ”Kronhjort”; Otterberg (2008) s. 208–213; Raneke (2001); Trotzig (2004) s. 196.

Nötkreatur

Nötkreatur är en samlingsbeteckning för det som vi allmänt kallar nötboskap, tamboskap och ko. Ko är honan, tjuren hanen och kalven ungen. Kviga är en ko som inte fött någon kalv. Oxe eller en stut är en kastrerad tjur. Av nötkreatur får människan mat, mjölk och läder.

Slaktavfall visar att man åt nöt i Gamla Uppsala under hela yngre järnåldern. De slaktades på gårdarna. Men nöt var inte bara föda, utan spelade även roll inom kulten. I de isländska sagorna kan man läsa hur tjurar offrades till gudarna, det är dock tveksamt huruvida det skedde även i Gamla Uppsala– men i stolpmonumentet hittade arkeologerna faktiskt ben efter nöt. En tolkning är att man ätit nötkött i en rituell måltid i samband med att stolpraderna byggdes, och att skallarna efter djuren sedan hängdes upp på stolparna, tillsammans med hästskallar, som gåvor till gudarna.

I vissa av grophusen i byn vid Vattholmavägen, placerades underkäkar från spädkalv som någon form av offergåva. Deponeringar av nöt återfanns också på andra platser i Gamla Uppsala. Under senare delen av 700-talet brändes avsiktligen den gamla hallen ned och man byggde inte upp någon ny. På den brända marken (det gamla hallgolvet) placerades käkar av häst och ko ut. Först på 1600-talet uppfördes en ny byggnad på platsen. Varför man brände ned hallen och sedan deponerade huvuddelar av häst och ko

som ett slags försegling av platsen vet inte arkeologerna.

Medan nötkött var vanlig mat i byn, var det desto ovanligare i gravarna. I de få fall nöt dyker upp på gravfältet rör det sig främst om delar av skallen, inte hela djur. Det är möjligt att skallen representerar det djur som åts under en begravningsmåltid innan den döde brändes på bålet. Men skallar innehåller faktiskt mycket ätbart, så det kan också ha varit menat som färdkost åt den döda personen.

Överlag födde man upp mycket nöt i Gamla Uppsala under hela perioden. Nötkreatur, liksom får och svin, kan ha levt under samma tak som människorna, men boskapen kan också ha haft egna hus. Arkeologerna påträffade spår av ett nedbrunnet fähus som stått på Storby backe under 400–500-talet, alltså innan gravfältet anlades. Här upptäcktes flera olika kvarlevor efter djur, däribland en ko och en spädkalv.

Boskapen var lösgående, under forntiden var det åkrarna som inhägnades, inte boskapens betesfält, som i dag. Betesmarkerna låg precis utanför husknuten. Brunnar som påträffats i byn vid Vattholmavägen förság både människa och djur med vatten.

Inom mytologin var kon Audhumbla ursprunget till både världens och människornas ursprung. Enligt Snorres Edda (”Gylfaginning” 6) var denna urko en skapelse av mötet mellan varma ångor och kallt vatten. Det var hon som gav näring åt jätten Ymer: ”Fyra floder av mjölk rann ur hennes spenar, och hon närde Ymer.” Genom att slicka rimstenarna i Ginnungagapet, ”de var salta”, frambringade hon Bure, som betyder ”son”. Alla levande varelser, såväl gudar som människor, sades härstamma från Ymer och Bure, och det var alltså Audhumbla som gav dem båda liv.

I Olav Tryggvasons saga beskrivs hur kung Ögvald blotar till en ko som möjligen kan ha att göra med urkon Audhumbla. Eddans och sagans omnämnande av nöt indikerar att åtminstone kor hade en mytologisk och symbolisk funktion för människorna: kon gav liv.

Kon har genomgående betraktats positivt i de gamla högkulturerna. I den fornegyptiska religionen exempelvis dyrkades himmelsgudinnan Hathor i skepnad av en kvinna med kohuvud och stjärnhimlen framställdes som en jättelik ko. Också i Indien vördades och dyrkades kon som ansågs helig, något man gör än i dag.

De medeltida bestiarierna gjorde åtskillnad mellan djur som hade vingar (som fåglarna) eller krälade fram på marken (som ormarna och maskarna) och andra som sprang eller gick på fyra ben. Vissa av dessa fyrbenta djur, kallade quadrupeder, stod under människans kontroll, och benämndes tamdjur. Tamdjuren bestod av två undergrupper: boskap i största allmänhet samt ätliga tamdjur. Man skilde även mellan ”hjorddjur”, som till exempel får och getter, och ”dragdjur” som oxar och hästar.

Oxen var den kastrerade och därmed den lugna motsvarigheten till den vilda tjuren. Oxar och övrigt nötkreatur var vanliga djur och avbildades därför som regel naturtroget under medeltiden. I bestiarierna syns oxar ofta stå i par, symboliserande fredlig styrka och tjänstvillighet. På ett djupare plan var oxen en symbol för predikaren, som med sina ord plöjde människornas hjärtan och förberedde själens jord för att ta emot ordens gudomliga innebörd. Den symboliserade också bön och offer. Evangelisten Lukas har tjuren som sin evangelistsymbol. Men någon utbredd tjurkult som förekom i de gamla högkulturerna i bland annat Mesopotamien finns det inga spår av i Gamla Uppsala.

Referenser: Biedermann (1991) ”Ko”, ”Oxe”, ”Tjur” s. 227–228, 310, 417–418; Eriksson (2009) s. 67f, 97ff; Ekero Eriksson (2018) s. 31, 98f, 127f, 134, 143f, 170, 197f, 209ff, 213, 214f, 253f; von Hofsten (1957) s. 12, 19, 63, 78; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 215–217, 221; Snorres Edda, ”Gylfaginning” (6).

Orm

I Sverige finns tre ormarter: huggorm, snok och hasselsnok. Av dessa är det endast huggormen som är giftig.

Orm dyker inte upp i det arkeologiska materialet från Gamla Uppsala men fanns självklart på och omkring platsen. Orm finns avbildad på bland annat brakteater, det vill säga ensidigt präglade smycken, av guld från folkvandringstid. På gården Söderby i Danmarks socken, som ligger cirka en mil söder om Gamla Uppsala, gjordes ett spännande fynd i slutet av 1900-talet. En arkeolog fann då en brakteat som man avsiktligen velat förstöra, tycks det. Öglan var bortsliten, brakteaten hade rullats samman och någon hade rispat med kniv på motivet för att förstöra det. Brakteaten avbildar guden Oden som i ena handen håller en orm, i den andra en stav. Därtill, runt honom, finns fyra andra djur. Brakteaten var en del av en större guldskatt och är sannolikt ett offerfynd som kan kopplas till klimatkatastrofen under mitten av 530-talet, som orsakades av ett stort vulkanutbrott någonstans på norra halvklotet.

Att orm inte finns i det arkeologiska materialet betyder därför inte att djuret saknat mening för Gamla Uppsalaborna, historiskt sett. Kanske hette någon så i byn? Orm är ett mansnamn som förekommer på runstenar.
Orm spelade en stor roll i den fornnordiska föreställningsvärlden. Där är de oftast illvilliga och farliga. I eddadikten ”Völvans spådom” (34) målas bilden

upp av ett fasansfullt dödsrike med en sal från vars tak det droppar etter, det vill säga ormgift, och själva huset är flätat ”av huggormsryggar”. Och guden Loke straffas genom att bunden med sin son Narves tarmar få ha en giftorm fäst ovan sitt ansikte. Hans hustru Sigyn sitter bredvid och håller ett handfat under ormen för att fånga upp dess droppande gift, men när hon tvingas tömma fatet vrider sig Loke i plågor så att hela jorden skakar. Det kallas jordskalv.

Den främsta ormen av dem alla var Midgårdsormen, den som guden Tor fick på kroken under en fisketur med jätten Hymer. Myten om Tors fiskafänge finns återberättad dels i eddadikten ”Kvädet om Hymer”, dels av Snorre Sturlasson i den poetiska Eddan, dels avbildad på runstenar. Till bete använder Tor ett oxhuvud. ”Mänskors värn, / Midgårdsväktarn, / agnade på kroken / oxens huvud. / Mot agnet gapade / gudarnas fiende, / han som ringlat sig / runt hela jorden.”

Kampen med jätteormen blir våldsam och Tor slår med hammaren mot huvudet. ”Odjur skriade / och bergen skalv, / hela den vida / världen föll samman / medan han sjönk / i sjön, den fisken.” Tor lyckades alltså – som tur var – inte med att få upp den stora reptilen, som simmade på djupet av det stora havet som utgjorde Världsrundeln, Midgårdsvattnet. Odjuret är en av flera onda makter som efter Fimbulvintern kommer utlösa Ragnarök. Och vid Ragnarök kommer Tor och Midgårdsormen att mötas på nytt i en kamp på liv och död som slutar med att båda dör. Att berättelsen om Tors fiskafänge var spridd och populär under vikingatiden visas bland annat av att den återfinns på Altunastenen i Uppland och på en av Ardrestenarna på Gotland.

Berättelsen bär tydliga spår av burlesk och humor, men under ytan vilar ett stort allvar. Enligt religionshistorikern Gro Steinsland går det att tolka Tors fiskafänge på ett djupare psykologiskt plan. I berättelsen framträder Midgårdsormen som ”en kolossal, uråldrig kraft, ett kreativt men farligt väsen som ligger till grund för hela tillvaron”. Tor var nära att rasera hela den grund som Midgård vilade på genom att dra upp ormen ur vattnet. Det reflekterar en ängslan och en oro i den forntida tillvaron. Det är inte ovanligt i myter, sagor och berättelser att monster fått stå som metaforer för allsköns faror och rädslor och därmed utgjort projektionsdukar för psykiska krafter inom människan som hon inte alla gånger själv varit medveten om.

En annan stor hemsk orm var Nidhögg (Nidhugg). Den gnager på världsträdets rot och suger på de dödas lik. Nidhögg spelar en stor roll vid Ragnarök. Völvan berättar i samma dikt (58) som ovan: ”Där kommer den dunkle / draken flygande, / dödsormen, ned / från Nida. / Med lik i fjädrarna / flyger nu Nidhugg / hän över slätten. / Nu sjunker hon åter.” Denna ormdrake, som räknas till monsterarten lindormar, var en destruktiv kraft i den kosmiska ordningen. Genom att leva i underjorden, gnaga på livsträdets

14. ”Sigvid Englandsfararen reste denna sten efter Vidjärv sin far” står det på en runsten inmurad i Gamla Uppsalas kyrka. Runt texten slingrar sig en ormliknande varelse. Foto: Gamla Uppsala museum

ena rot och frossa på lik kom den att stå som en symbol för död och förintelse. Det märkliga är att den stora lindormen Nidhögg kommer att klara sig undan världsförstörelsen vid Ragnarök. Nifelheim kommer även hädanefter ta emot de döda, påpekas det i Eddan. Och Nidhögg fortsätter med sitt fruktansvärda arbete att suga kraften ur lik. Så länge döden finns har lindormar föda.

Lindormar är mycket vanliga på runstenar. På dessa huvudsakligen vikingatida resta stenar syns ormliknande varelser slingra sig runt de inhuggna tecknen, runorna, vikingarnas signatur. Runraden kallas Futharken efter de sex första runorna i runalfabetet och var i bruk långt fram i tidigmodern tid, på vissa håll ända in på 1800-talet. Dessa fabeldjur kan avse drakar, se nedan, men också orm, och ju längre tiden led desto fler monstruösa attribut lades till, såsom fötter och vingar. Ibland har lindormen svansen i gapet, som en symbol för evighet. Som de isländska fornaldarsagorna, sagor med fantastiska inslag, låter antyda så hörde lindormar hemma i fornnordisk folktro och inte i myterna. Enligt språkforskarna har inte lindorm något med trädet lind att göra utan går tillbaka på fornvästnordiska linnr med betydelsen ”eld”, ”eldslåga”, det vill säga eld-orm, eldsprutande drake.

Midgårdsormen personifierade havet som en naturkraft, och en sådan makt gick inte att tygla eller bemästra. Inte ens gudarna klarade av det. Bilden av en reptil med en stjärt i gapet som omsluter världen och bildar en evig krets finns även representerad på andra håll i världen. Grekerna, däribland Platon, talade om ouroboros, en orm som både dräper och föder sig själv. Såväl Midgårdsormen och lindormarna som ouroboros symboliserade evighet och återfödelse.

Orm har bedömts olika inom de gamla högkulturerna. Dels har den fått symbolisera underjorden och dödsriket i exempelvis Mellanamerikas förkolumbianska kulturer. Dels har den fått tjäna som det stora hotet mot den kosmiska ordningen exempelvis Apopis-ormen i den fornegyptiska religionen. Dels har den agerat väktare av skatter i exempelvis i den gamla

indiska religionen. I kristendomen har ormen som bekant en negativ innebörd, mycket tack vare Bibelns beskrivning av hur ormen förleder Eva till olydnad vilket resulterar i människans syndafall.

Drake

En känd fornnordisk drake var Fafner, odjuret som hjälten Sigud hade ihjäl. En annan beryktad och omskriven drake från forntiden dyker upp i Beowulfkvädet, en fornengelsk hjältedikt som utspelas i Skandinavien. Huvudpersonen och monsterdräparen Beowulf och hans folk geaterna kan ha kommit från Gotland. Men draken är äldre än så, för det är ett mycket gammalt monsterdjur. Det är ett av de äldsta symboldjuren i mänsklighetens historia, och den finns representerad i så gott som hela världen.

Under antiken fick draken ett uppsving. En berömd mytologisk drakdödare var den grekiska hjälten Jason, som i jakten på det gyllene skinnet besegrade en drake och av reptilens tänder sådde soldater. Grekiska och romerska reseskildrare beskriver hur drakar lever i öst, i Indien. Medeltidens författare hade därför en uppsjö av berättelser och gamla vittnesbörd att bygga vidare på. Till detta kom också Bibelns berättelser om Satan och jordens undergång, den så kallade apokalypsen.

I Bibeln återfinns drakar i framför allt Daniels bok (kapitel 7, i Daniels profetiska vision om fyra bestar) och Uppenbarelseboken. I Uppenbarelseboken står: ”och se, en stor eldröd drake, med sju huvuden och tio horn och med sju kronor på sina huvuden. Hans stjärt svepte med sig en tredjedel av stjärnorna på himlen och slungade dem ner på jorden.” Ärkeängeln Mikael och hans änglaskara kommer bekämpa den onda draken. Även Jobs bok nämner drakar.

Draken är den största av alla ormar och av alla jordens djur, står det i de medeltida bestiarierna. Den bär vingar, har vassa klor och en lång stjärt, och sprutar eld eller gift. Den kan med lätthet döda en elefant. Drakar lever ofta på avlägsna platser, som vid stora sjöar eller kärr, och inte sällan vakar de över stora rikedomar. För medeltidens lärde stod allt klart: drakar var verkliga och de ingick i djävulens anhang.

Det är inte konstigt att drakar fascinerade. De var urgamla monster, stora och farliga, som påstods finnas i verkligheten. Draken var också företrädd på medeltidsvapen, som hos den svenska ätten Drake från Sunnerbo. Drake var en lågfrälseätt i Finnveden, vars första kända medlem var Magnus Drake (slutet av 1400-talet). Troligen bar han en vapensköld med en gulfärgad drake mot röd bakgrund, precis som den danska ätten Drage. Engelska kungar bar drakar i sina krigssköldar under slutet av 1400-talet. Inom den medeltida alkemin representerade reptilen prima materia (gemensam beståndsdel i alla metaller), eftersom den påstods kunna leva i jord, eld, luft, och vatten.

I Gamla Uppsala är draken representerad dels i ett hänge från vikingatiden funnet i en grav, dels i den vackra muralmålningen i kyrkan, vilken återger Sankt Görans (Georgs) kamp mot draken. I kyrkans och helgonens historia var till en början Göran, eller Georg som man också kallar honom, ett torterat helgon som lidit alla helvetets kval på jorden – han var känd som ”stormartyren”, grekiska megalo-martyr. Bilder av Georg på pinobänken var ett vanligt motiv och åskådliggjorde hur han för sin kristna tros skull fick kroppen sönderskuren och salt ströddes i såren, gång på gång dessutom, för så fort han dog väckte Gud honom åter till liv. Därefter, som en anpassning till samhällets utveckling, omvandlades Georg till en miles Christi, en kristen stridsman som försvarade kristenheten. Det är i den gestalten han syns höja svärdet i Gamla Uppsala för att döda draken. Draken dök upp i legenderna om Sankt Göran under 1100- och 1200-talen och då först blev han en legendarisk monsterdräpare. Runt om i Europa spreds sedan bilden av honom som drakdödare.

I Sverige finns sankt Göran i sin tidiga legendform, som stormartyr, på kalkmålningar och dopfuntar; och han fanns i det allmänna medvetandet. Vallentunakalendariet, från år 1198, från Vallentuna kyrka i Uppland betecknar den 23 april som sankt Görans dag, ”Georg martyren”. Det var annars först under 1400-talet som riddaren Göran vann insteg i Sverige.

15. Draken var medeltidens farligaste best och den symboliserade djävulen.
Bildkälla: Bestiary.ca

Referenser: Biedermann (1991) ”Orm” och ”Ouroboros” s. 305–309, 309–310; Den poetiska Eddan (2016) ”Völvans spådom”; Eriksson (2009) s. 158–167; Eriksson (2016) s. 120–129; Ekero Eriksson (2018) s. 51; Gräslund (2013); von Hofsten (1957) s. 13, 26–27, 63; NE ”Ormar”; Otterberg (2008) s. 294–313; Steinsland (2001) s. 106f.

Rådjur, se Kronhjort

Svan

Svanen är den mest storvuxna av alla andfåglar och finns i flera arter i Norden. Men trots att både knölsvan och sångsvan har olika läten och näbbfärger höll man sällan isär de båda arterna under äldre tid. Svanen är mestadels en flyttfågel. De som förblir hemmavid och matas blir lätt tama och kan lätt fångas och vingklippas.

I en av de aristokratiska gravarna på Storby backe låg en kvinna som dog någon gång mellan 660–770. Hon var medelålders och begravdes med en häst och hund, färdkost samt fåglar. I graven låg också en vacker glasmosaik föreställande en svan i färgerna vit, blått, rött och gult glas med en bård av dekorerat silver. Svanen, som kan ha tillverkats i Italien, har antagligen burits som ett hänge. Föremålet har uppenbarligen inte legat på gravbålet,

16. I graven från Storby hittade arkeologerna bland annat en svan tillverkad av glas. Foto: Acta konserveringscentrum AB

då skulle det ha smält sönder, utan lagts i graven efteråt.

Svanen har länge varit ett viktigt symboldjur. Under antiken symboliserade fågeln renhet och oskuld. Det var i skepnad av en svan som Zeus närmade sig den troskyldiga Leda. Antika källor påstår även att hyperboreerna i norr dyrkade svanen och lockade av bardernas sång drog fåglarna till norr.

Svanar dyker upp i den fornnordiska litteraturen. I Volundskvädet kommer valkyrior i svanhamn. I andra Gudrunskvädet omnämns ”danska svanar”, vilket översättare och kommentatorer identifierar som knölsvanar.

Svanar jagades också. På Island skedde det under vikingatid genom jakt med hundar. Den kom under tiden att bli en kunglig fågel. I senmedeltidens England krävdes licens av den person som ville döda eller hålla en svan i fångenskap. I Sverige blev det förbjudet att döda svanar utan vederbörligt tillstånd under 1500-talet. I de medeltida djurböckerna beskrivs förvånande nog svanen som en falsk fågel. Fågelns vita fjäderskrud bedrog; under de vita fjädrarna dolde sig en svart kropp. På samma sätt var det med hycklarna, som också de gömde sina syndfulla hjärtan bakom en vacker eller förförisk skepnad. När svanen simmade i vattnet höll den huvudet högt, och så gjorde också den högfärdige och stolta mannen i denna fåfängliga värld.

Den gamla antika historien om svanar som drog till norr ges en annan, kristen innebörd i de medeltida djurböckerna. Historien om de norrflyttande svanarna symboliserade i moraliskt avseende människor som enbart levde för sina begär.

Svanens påstådda sång när den dör, svanesången, har också den antika rötter. Den antika föreställningen gick ut på att svanen kunde förutspå sin egen död och med sin sång beklagade sitt olyckliga öde. I de medeltida djurböckerna omvandlades detta till en sedelärande bild över den syndfulle som till och med i dödsögonblicket sjöng det världsliga sin lovsång och mindes allt det onda han gjort.

”Svanr” förekom som mansnamn på Island under vikingatid. Det har även ingått i förled i flera fornnordiska kvinnonamn, till exempel Svanhild. Inom svensk heraldik finns svanen representerad i olika former. Ibland syns den i helfigur, bland annat för magister Herman av Kavlebäck (1300-talets början) med förankring i Östergötland. Ätten Svan, som är känd från senare hälften av 1300-talet, bar också en hel svan i sitt vapen, men med en sparre ovanför eller med svanen stående på sparren. Andra gånger avbildas endast ett uppstigande svanhuvud med hals, bland annat för väpnaren Nils Nilsson (1400-talets mitt). I åter andra fall används två svanhalsar i stolpe, som för den mäktiga skånska ätten Eter, känd från tidigt 1300-tal.
Vad det inneburit att bära en svan som smycke, som kvinnan i Gamla Uppsala gjorde under vendeltid, är naturligtvis svårt att säga något säkert om. Men smycket är vackert och svanen var ett gammalt symboldjur som bar på både antika och fornnordiska konnotationer.

Referenser: Biedermann (1991) ”Svan” s. 398–399; Den poetiska Eddan; Ekero Eriksson (2018) s. 161–162, 261; Eriksson (2009) s. 244–246; von Hofsten (1957) s. 86; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 219; Otterberg (2008) s. 473–478; Raneke (2001).

Svin (vildsvin)

Svin ingår i gruppen hovdjur. Våra dagars grisar härstammar från vildsvinen. Grisens annorlunda utseende från vildsvinets beror på kraftig förädling, i synnerhet de gjorda under modern tid. Vildsvinet utrotades i Sverige under 1600-talet och de djur som finns i dag i landet härstammar från rymda djur från djurparker och andra inhägnader. En uppretad galt var riskabel att möta och en farlig motståndare för en jägare,
oberoende tidsepok. Vildsvinets föda var och är huvudsakligen frukter av ek, bok och hassel samt olika rötter. Men de äter också kött (kadaver) ifall de kommer åt det.

Troligtvis jagade de första invånarna i Gamla Uppsala under bronsåldern vildsvin, de kan också ha haft med sig tamsvin. I Kungsgårdsområdet, alltså intill dagens kyrka i Gamla Uppsala, har arkeologerna hittat brända ben efter spädgris i härdar från folkvandringstid (375–550 e. Kr.). Det har tolkats som resterna efter en rituell måltid.

17. Kanske har detta praktfulla galthuvud som hittades i Gnista tillverkats i sveakungens verkstad i Gamla Uppsala? Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet

Svin dyker också upp i den vendeltida Västhögen, som är från tiden 575–626 e. Kr, kanske har den lagts på bålet som färdkost till den döde. Det gäller också de svin som hamnat i gravarna på Storby backe.

Svin är i Gamla Uppsala den näst vanligaste gravgåvan efter hund. Det skiljer ut Gamla Uppsala från andra gravfält i Mälarlandskapen och indikerar att svin kan ha haft en speciell roll i Gamla Uppsala. På de intilliggande gårdarna återfinns svin, nöt, får eller get som slaktdjur. Svinet spelade en betydande roll som färdkost i graven även på andra platser, till exempel i båtgravarna vid Vendel.

I den rika graven i Gnista, som ligger cirka en mil söder om Gamla Uppsala, hittade man bland annat spåren av fem svin. Dessa hade tillsammans med hästar, ko, får eller getter, hundar och en gädda bränts på bålet med den döde mannen. Dessutom hade han fått med sig sina jaktfåglar. Arkeologerna hittade också ett smycke i form av ett gyllene galthuvud som kan ha tillverkats i sveakungens verkstad i Gamla Uppsala.

Överlag tycks man ha ätit mycket gris under perioden, men inte mer än på andra gårdar i Mälardalen. Den torde tillsammans med hästar och hundar ha utgjort en vanlig syn i Gamla Uppsala. Ofta tilläts svinen vandra fritt och böka i avfallshögar på gårdarna med dess matrester och slaktavfall.

18. Dessa vendeltida krigare bär galtar på sina hjälmar. Patriser funna i Torslunda på Öland. Foto: SHM

Under vikingatiden brukade svin slaktas i åldern 18–24 månader. Men osteologerna upptäckte att svin i just denna ålder saknades i slaktavfallet på de gårdar i byn vid Vattholmavägen där mycket djur föddes upp. Det kan ha berott på att djuren slaktats någon
annanstans, kanske i granngårdarna där det bodde aristokrater eller rentav i Kungsgården för att ätas av härskarfamiljen.

Svin tycks ha spelat en alldeles särskild symbolisk roll i Gamla Uppsala. Man lade bland annat ned svinhuvuden som husoffer vid gårdarna. Den höga andelen av svin i gravarna på Storby backe, jämfört med andra gårdar i Mälardalen, kan ha sin orsak i en lokal identitet med svin. Enligt arkeologen professor emeritus Bo Gräslund kan ”svear” i själva verket vara ett annat namn för vildsvin och att de användes som totemdjur för svearna. ”Svethiudh” (Svetjud) ska då beteckna svinfolket och svinfolkets land.

Det finns flera kopplingar mellan fertilitetsgudarna Frej och Freja i den nordiska mytologin och svin. Freja rider på ett stridssvin som heter ”Hildisvin”. I Eddans värld hänvisas dessutom Freja till som ”syr” (sugga). Frej har två svin, Gyllenborst och Slidrugtanne. Ett annat namn på Gyllinbursti är ”Slithrugtanni”, ungefär den som bär farliga betar alternativt den som har tänder som svärd.

Ett annat namnkunnigt svin i den nordiska mytologin var Särimner,

galten som varje kväll slaktades och åts av krigarna i Valhall, för att dagen efter återuppstå. Det är möjligt att denna galt stod som symbol för återuppståndelse. Genom att äta av galten kunde också krigarna återuppstå efter sina strider på dagarna.

Djuret kan även förbindas symboliskt och ideologiskt med Gamla Uppsala på andra sätt. Det går att se kopplingar mellan kungar av Ynglingaätten och svinet i till exempel epitetet ”jofur”, som användes för sex av de namngivna Ynglingakungarna i ”Ynglingasagan”. Jofur betydde galt eller vildsvin, men användes i den isländska litteraturen som kenning, det vill säga omskrivning för ”kung”.

I en av båtgravarna i Vendel, tre mil norr om Gamla Uppsala, finns en man avbildad på ett pressbleck som hört till en hjälm. Denne figur är avbildad i profil och bär en hjälm var sidor är formade som långa betar. På ett annat pressbleck, från Öland, syns krigare vars hjälmar är prydda upptill av svin. Svinhjälmar finns också omnämnda i Beowulfkvädet, som utspelar sig under folkvandringstidens slut, under 500-talets första hälft. Vildsvinet stod som en symbolbild för krigaren som kämpade tills han stupade; en sådan mäktig krigare gav aldrig upp, inte ens i en omöjlig situation och med alla odds emot sig. Som arkeologerna och osteologerna Ola Magnell, Sofia Prata och Emma Sjöling påpekar i rapporten: ”Möjligen kan den höga andelen svin i gravarna vara ett uttryck för en lokal identitet i Gamla Uppsala förknippad med vanerna”. Ynglingarna var enligt sagorna släkt med vanerna Frej och Freja.

Svinets vanliga symboliska betydelse i historien har varit snusk och orenhet, men också fruktbarhet exempelvis bilden av den ammande suggan med sina kultingar. Hos kelterna fanns en svingudinna och hjälten Manannan hade svinet som attribut. Också som offerdjur har det varit relativt vanligt, som till exempel i det antika Grekland, där svin offrades åt gudinnan Demeter.

Under medeltiden däremot förstärktes kraftigt djurets negativa innebörder. Det framträder som en symbol för frosseri och okunnighet samt användes även i antisemitiska sammanhang: ”judesuggan”.

Referenser: Biedermann (1991) ”Svin” s. 401–402; Den poetiska Eddan; Ekero Eriksson (2018) s. 31, 42, 83, 99, 128, 143f, 154, 156f, 161, 180f, 213–216, 248f, 250; von Hofsten (1957) s. 19f, 63; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 213–215, 221; NE ”Vildsvin”.

Tjur, se Nötboskap

Val

Valar är en ordning av däggdjur som omfattar cirka 80 nutida arter och som kan delas in i två underordningar: bardvalar och tandvalar. De finns i alla världshaven och tar sig även in i floder. Ända fram till Carl von Linné räknades valen som en fisk. Inom kategorin val har människan förr, från vikingatiden och framåt, även insorterat andra, obesläktade havsdjur som till exempel hajfisken brugd, mal och valross.

Valen dyker upp i fynden från Gamla Uppsala, i form av bearbetade valben. På Storby backe påträffade arkeologerna spelpjäser av valben. Mannen i högen har begravts med ungefär likadana föremål som kungarna i kungshögarna, det vill säga spelpjäser av elfenben och valben, dryckesbägare och jaktfåglar, men av sämre kvalitet. Fynden speglar en gemensam överdådig livsstil.

I trakterna av Gamla Uppsala, i till exempel storhögen i Gnista som ligger en mil söderut, påträffades bland annat 40 spelbrickor av valben. Mannen stod sannolikt på god fot med kungen i Gamla Uppsala. Att valben var relativt vanligt material till spelpjäser visas av fynd från andra platser. I Salme på ön Ösel i Estland har två båtgravar påträffats, med ett 40-tal gravlagda män som tros komma från Mälardalen. Bland fynden finns bland annat 326 spelpjäser varav många är av val- och valrossben.

19. Spelpjäser av valben funna på Storby backe. Foto: Acta konserveringscentrum AB

Av valben kunde man också tillverka små strykbräden, som användes när man skulle glätta linne. Ett mycket vackert exemplar från vikingatiden kommer från en kvinnlig kammargrav (Bj 854) i Birka.

Valar är flitigt omnämnda i den nordiska litteraturen, till exempel de nordiska kungasagorna. Att färdas ”valens väg”, som det står i Eddan, var en kenning för att segla. Valen utgjorde en självklar referens i språk och tanke. Också som farligt havsvidunder dyker valen upp i den fornnordiska Eddan. I hjältedikten om Helge Hjörvardsson angrips Helges och Atles skepp av en jättekvinna i valgestalt: ”Sänka ville du / skeppen, din häxa, / lömskt lurande i fjorden; / du hade skickat / våra sjömän till Ran / om du inte fått spjut i späcket.”

Människor kom i kontakt med valar också på andra sätt än genom mytologin, språket och eleganta spelpjäser. Vikvalar var vanliga vid Islands och Norges kuster. De gick ibland långt in i fjordarna där de jagades av människorna. Man tog tillvara både köttet och späcket, och som sagt även benen. Det var inte ovanligt att valar strandade och i flera fall är dylika händelser dokumenterade i det historiska källmaterialet. År 1489 strandade till exempel en 10–11 meter lång knölval i Edeboviken i Uppland. Delar av valen såldes sedan i Stockholm. De så kallade ”jätteben” som det ibland talas om i kyrkorna under medeltiden härrör som regel från just strandade valar.

Handeln med narvalhanens spiralformade stöttänder, som kan bli uppemot 2,5 meter långa, var utbredd under vikingatiden och medeltiden. Under medeltiden kom dessa tänder att beskrivas som enhörningshorn. Narvalständerna fraktades från Grönland till Island och Skandinavien och sedan vidare till Europa och Asien. Någonstans under resan omvandlades verklighetens stöttand till ett uppdiktat enhörningshorn.

Enligt de medeltida bestiarierna var valen ett havsvidunder som flyter vid havsytan så länge att ryggen täcka av sand och växter börjar gro på den. Sjömän tar ibland fisken för en ö, går i land och gör upp en eld. Då vaknar djuret, och för att kyla ned sin kropp söker det sig ned i djupet – med både skepp och besättning. Berättelsen om sjömännen som misstar valen för en ö finns återgiven och berättad i andra medeltida genrer som till exempel helgonskildringar bland annat den om helgonet Brandanus.

Jättefisken påstås även öppna sitt gap när den ska äta och lockar till sig småfiskar genom att sprida en ljuvlig doft. När stimmen sökt sig in i gapet sluter den sina käftar. Denna valens matvanor och fångstmetod hade ett ideologiskt budskap: Människor som är svaga i tron lockas lätt av det världsliga livets ljuvligheter, och slukas i slutändan av det stora djävulsgapet. För bestiarieförfattare och encyklopedister var därför valen ett havsvidunder som man skulle undvika för att inte råka illa ut.

En som råkade illa ut var Jona, vilken befann sig i valfiskens buk i tre dagar och tre nätter, enligt Bibeln. Inne i valens mage bad han till Herren om nåd och fisken spydde upp Jona på land. I Matteusevangeliet säger Jesus till några skriftlärda som avkrävt honom ett tecken på sin gudomlighet: ”Detta onda och trolösa släkte kräver ett tecken, men det skall inte få något annat tecken än Jonatecknet. Ty liksom profeten Jona var i den stora fiskens buk i tre dagar och tre nätter skall Människosonen vara i jordens inre tre dagar och tre nätter.” Jesus talar här om sin stundande död och uppståndelse, och använde historien om profeten Jona för att åskådliggöra den.

Även om valar inte syntes till i Gamla Uppsala under perioden var likväl jättefisken närvarande i såväl materialitet som symbolisk tanke. I synnerhet under medeltiden då valfiskens gap stod som en symbol för helvetet, och i den ville man inte hamna. De första kristna i Gamla Uppsala var fullt medvetna om både nyttan av valen i det vardagliga livet och skrämdes av vad den sades åstadkomma ute till havs och göra med syndare.

Referenser: Biedermann (1991) ”Val” s. 445–446; Den poetiska Eddan, ”Helge Hjörvardsson”, inskjutna dikten Hrimger*darmål strof 19, s. 257; Eriksson (2009) s. 30–32; Ekero Eriksson (2018) s. 143f, 145, 180, 187f; von Hofsten (1957) s. 18; 81; Ljungkvist (2015); NE ”Valar”; Otterberg (2008) s. 547–561.

Älgen är ett av Europas största landdjur. Älgkon är dock inte lika stor som älgtjuren som kan bli över 2 meter hög och väga uppemot 700 kg. Det är endast älgtjuren som bär horn.

Redan de första invånarna i Gamla Uppsala under bronsålderns början från 1700-talet f. Kr. och framåt, jagade rådjur, vildsvin och älg. Från folkvandringstid och framåt finns föremål såsom spelpjäser och kammar som tillverkats av hornen.

På den så kallade Bökstastenen från vikingatiden, som står ett par mil sydväst om Gamla Uppsala, kan man se en jaktscen till häst, där ryttaren tros förfölja en älg, eller om det möjligen är en hjort. Däremot tycks man inte ha ätit älg i någon större omfattning i Gamla Uppsala under vendel- och vikingatiden. I stället dominerade fläskkött, nöt och får- och getkött samt fågel, fisk och svin.

Precis som kronhjort, ren och rådjur var älgen i förhistorisk tid ett utspritt djur i Europa. Under senantik tid förekom älg så långt söderut som i skogarna i Frankrike, Sydtyskland och Schweiz. Antika författare såsom

Caesar nämner älg (alces) in Hercynia silva det vill säga i den herkyniska skogen. Den sades även röra sig i ”kelternas land”. Älgen lyser dock med sin frånvaro i eddadikterna och i den nordiska mytologin.

Populationen av älgar gick kraftigt ned i och med äldre medeltid (500–1000). Den till och med utrotades i stora delar av Europa, dock ej i Skandinavien och Östeuropa. Det är mot den bakgrunden man måste läsa de medeltida djurböckerna. Beskrivningarna av älgen är sporadiska och fantasifulla – få människor i riken som England, Frankrike, Burgund och Tyskland, hade sett en älg i verkligheten. I den medeltida lärda litteraturen omtalas älgen ömsom som elent, ömsom equiceruus (”hästhjort”), ömsom onager (åsna).

Uppe i norr utgjorde älgens skinn en handelsvara och djuret ett populärt jaktvilt. Huruvida älgen även hållits i fångenskap, uppfötts och tämjts är osäkert, även om uppgiften förekommer i källorna. Olaus Magnus, som var en svensk historiker på 1500-talet, anser till och med att människor förr red på dem och låtit dem dra slädar, men detta är troligen mer en skröna än ett kulturhistoriskt faktum. Däremot har tillfångatagna älgar givits bort som exklusiva furstliga gåvor. Den engelska kungen Henrik III fick en älg på 1220-talet och den franske kungen Ludvig XI hade sex älgar och sex renar i sin djurgård.

De äldre landskapslagarna som skrevs ned på 1200-talet visar att jakten var fri under tidig medeltid. Först med Magnus Erikssons landslag från 1347 förändrades detta för allmogen. Högvilt, dit älg räknades, fick endast jagas av kungen och hans män. De enda ställena där jakt på älg var tillåten för gemene man var Värmland, Dalarna, Gästrikland och Hälsingland. Att lagen efterföljes är tydligt i det arkeologiska materialet, matrester från klövvilt är ovanligt i städer och på gårdar under tidig medeltid, om man jämför med fynd från borgar.

Älg förekom som personnamn under svensk medeltid exempelvis ”Haraldus Elgh” (d. före 1347) och finns även i ortnamn exempelvis ”Älghiaklint”.

Referenser: Ekero Eriksson (2018) s. 31; Magnell, Prata & Sjöling (2018) s. 219; NE ”Älg”; Otterberg (2008) s. 575–580.

Referenser (i urval)

Kent Andersson, Krigarna från Valsgärde: Glimtar från en guld- och granatskimrande forntid (Stockholm 2017)

Richard Barber (utg.), Bestiary: Being an English version of the Bodleian Library, Oxford M. S. Bodley 764 with all the Original Miniatures reproduced in Facsimile (Woodbridge 1999)

Gunnar Broberg, Kattens historia: Sverige speglat i djurets öga (Stockholm 2004)

Anders Andrén, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere, Ordning mot kaos: Studier av nordisk kosmologi, Vägar till Midgård 4 (Lund 2004)

Beowulf i översättning av Björn Collinder (5:e reviderade upplagan, Stockholm 1983)

Hans Biedermann, Symbollexikonet, översättning Paul Frisch och Joakim Retzlaff (Stockholm 1991)

Anne Carlie, Forntida byggnadskult: Tradition och regionalitet i södra Skandinavien (Stockholm 2004)

Kjell Danell, Roger Bergström, Leif Mattsson, Sverker Sörlin (red.), Jaktens historia: Vilt – Människa – Samhälle – Kultur (Stockholm 2016)

Den poetiska Eddan i översättning med inledning och kommentar av Lars Lönnroth (Stockholm 2016)

Kristina Ekero Eriksson, Gamla Uppsala: Människor och makter i högarnas skugga (Stockholm 2018)

Bo Eriksson, Bestiarium: En medeltida djurbok (Stockholm 2009)

Bo Eriksson, ”I djurens tecken” Historisk tidskrift 132:3 (2012) s. 359–364

Bo Eriksson, Monster: En världshistoria om det skrämmande (Stockholm 2016)

Gunnar Granberg (red.), Kyrkan i Gamla Uppsala: Från katedral till församlingskyrka (Karlstad 2014)

Bo Gräslund, ”Lindorm och Midgårdsorm: Två blodsfränder med celest bakgrund”, i Erika Weiberg, Susanne Carlsson & Gunnel Ekroth (red.), Institutionens historier: En vänbok till Gullög Nordquist (Uppsala 2013) s. 245–251

Bo Gräslund, Beowulfkvädet: Den nordiska bakgrunden (Uppsala 2018)

Lotte Hedeager, ”Dyr og andre mennesker – mennesker og andre dyr: Dyreornamentikkens transcendentale realitet”, Anders Andrén, Kristina Jennbert och Catharina Raudvere (red.), Ordning mot kaos – studier av nordisk förkristen kosmologi (Lund 2004) s. 219–252

Nils von Hofsten, Eddadikternas djur och växter, Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 30 (Uppsala 1957)

Gustav Holmberg, Svante Nordin & Anna Tunlid (red.), Djurens idéhistoria (Nora 2010)

Elisabeth Iregren, ”Under Frösö kyrka – ben från en vikingatida offerlund”, Arkeologi och religion (Lund 1989)

Kristina Jennbert, ”Människor och djur: Kroppsmetaforik och kosmologiska perspektiv” i Anders Andrén, Kristina Jennbert och Catharina Raudvere (red.), Ordning mot kaos – studier av nordisk förkristen kosmologi (Lund 2004) s. 183–217

Kristina Jennbert, ”Djuren i nordisk förkristen ritual och myt” i Anders Andrén, Kristina Jennbert och Catharina Raudvere (red.), Plats och praxis – Studier av nordisk förkristen ritual (Lund 2002)

Karin Lindhalh, ”Ben- och hornföremål – Rapporter från Acta KonserveringsCentrum AB” i Utbyggnad av Otskustbanan genom Gamla Uppsala Rapport 2017:1_20 Arkeologisk undersökning

Karl-Johan Lindholm & John Ljungkvist, ”The Bear in the Grave: Exploitation of Top Predator and Herbivore Resources in First Millennium Sweden – First Trends from a Long-Term Research Project, European” Journal of Archaeology 19:1 (2016), s. 3–27, DOI: 10.1179/1461957115Y.0000000010

John Ljungkvist et al, ”Are many Vendel and Viking Period gaming pieces made of whale bone?”, Fornvännen 110 (2015) s. 51–54

Ola Magnell, Sofia Prata & Emma Sjöling ”Att behandlas som ett djur – vendel– och vikingatida djurben från gravar och gårdar” i Lena Beronius Jörpeland, Hans Göthberg, Anton Seiler & Jonas Wikborg (red.), at Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala, Rapport 2017:1_1, arkeologisk undersökning (Uppsala 2018)

Janken Myrdal, Boskapsskötseln under medeltiden: En källpluralistisk studie (Stockholm 2012)

Nationalencyklopedin (nätversionen)

Anna Nilsén (red.), Kyrkorna i Uppsala, Upplands kyrkor, Nya serien, första delen (Uppsala 1992)

Henrik Otterberg (utg.), Bernströms bestiarium: En djurens nordiska kulturhistoria med inledning, redigering och källpresentation av Henrik Otterberg (Stockholm 2008)

Jan Raneke, Svenska medeltidsvapen I–III (Nora 2001)

Clunies Ross, Hedniska ekon: Myt och samhälle i fornnordisk litteratur (Gråbo 1994)

Nerissa Russel, Social Zooarchaeology: Humans and Animals in Prehistory (Cambridge 2012)

Jean-Claude Schmitt, Den heliga vinthunden: Sankt Guinefort, helgon och hund (Stockholm 1985)

Snorres Edda i översättning från isländskan och inledning av Karl G. Johansson och Mats Malm (pocketutgåva, Stockholm 1998)

Gro Steinsland, Fornnordisk religion (Stockholm 2007)

Anneli Sundkvist, Hästarnas land: Aristokratisk hästhållning och ridkonst i Svealands yngre järnålder (Uppsala 2001)

K. F. Söderwall, Ordbok öfver svenska medeltidsspråket I–V (Lund 1900–1918)

Gustaf Trotzig, ”Trons försvarare i Birka”, Fornvännen 99:3 (2004) s. 196–208

Torun Zachrisson, ”Fjärran ting: Exotiska föremål och nya seder under mellersta järnåldern” i Förmodern globalitet: Essäer om rörelse, möten och fjärran ting under 10 000 år (Lund 2011) s. 109–129